

Az igazságosság labirintusaiban A társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakorlatáig, 1991–2008¹

Örkény Antal – Székelyi Mária

orkeny@tatk.elte.hu; szekelyi@caesarelte.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Írásunk Magyarországnak a rendszerváltozás után megváltozott mentális térképét kívánja megrajzolni a társadalmi igazságosság optikájából az empirikus szociológia eszközeivel. Az elemzés hátterét négy keresztmetszeti empirikus kutatás eredményei szolgáltatják 1991-ből, 1996-ból, 2005-ből és 2008-ból. A kutatássorozat egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy időben összehasonlítva rekonstruáljuk az emberek vélekedéseit és ezek változását az igazságossági ideológiák, a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelemkülönbségek, az elosztási elvek, valamint az állami szerepvállalás terén. Lehetőségünk nyílik annak rekonstrukciójára is, hogy mit tartanak az emberek igazságosnak, illetve igazságtalannak, és milyen elveket választanak akkor, amikor egy igazságosabb világról kérdezzük őket. Elemzésünkben először a különféle igazságossági ideológiákat mutatjuk be, és azt vizsgáljuk, hogy ezek az ideológiai profilok mennyire jellemzik a társadalmi közgondolkodást, illetve, hogy a különféle ideológiák népszerűsége változott-e az elmúlt 20 év társadalmi átalakulása során. Ezt követően az egymással versengő, a munkajövedelmek elosztására vonatkozó igazságossági elvek népszerűségét vizsgáljuk meg, összehasonlítva a különféle igazságossági ideológiák támogatottságával. Megnézzük azt is, hogy miként látják az emberek a jövedelmi egyenlőtlenségeket, és milyen módon változtatnák meg a magas és alacsony státusú foglalkozások jövedelmeit egy igazságosabb elosztás nevében. Végül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott köznapis kép összefügg-e azzal, amit az emberek a társadalmi igazságosságról gondolnak, illetve a jövedelemelosztás elveiről vallott nézetekkel és az igazságosnak tartott jövedelmek becslésével.

Bevezető

Az igazságosság fogalmának definiálása és a társadalmi igazságosság elvének érvényesítése a huszadik század talán legellentmondásosabb problémája. Ralph Dahrendorf 1995-ban egy interjúban erről ezt mondta: „Számomra a következő évtizedek – ne menjünk most messzebb – döntő kérdése az, hogy miként tudjuk összekapcsolni egymással a barátságatlan világpiacon való gazdasági versenyképességet és a társadalmi igazságosságot, illetve a társadalmi kohéziót és a politi-

kai szabadságot. Ez majdnem a kör négyyszögesítésével ér fel. Annyiban feltétlenül, hogy ezt sem lehet elérni, legfeljebb közelíteni lehet hozzá.”²

Az elmúlt fél évszázadban a társadalmi igazságosság kérdéséről zajló politikai és közéleti diskurzus különösen élesen világít rá arra, hogy egy az igazságosság eszményének elvén nyugvó társadalom működése, vagy legalábbis az igazságosság értékének érvényesítése a fontosabb társadalmi döntések meghozatalában olyan ellentmondásokat rejt magában, melyekben különféle elvek, etikai szabályok és értékek, politikai szándékok és érdekellentétek fogalmazódnak meg, miközben ezeket átszövik a hétköznapi tapasztalatok és a nagyon eltérő személyes érdekek és motivációk. Napjaink fejlett polgári társadalmi számára súlyos vitákat és nézeteltéréseket kiváltó paradoxonként merül fel, hogy miként egyeztethető össze az emberi sorsokkal szemben elvárt méltányos egyenlőség, a civilizatorikus normák, a társadalmi humanitás és szolidaritás az egyének szabad önmegvalósításával, az érdem elismerésével, a teljesítmény szabad kibontakoztatásával, valamint a társadalmi hatékonyság elvével (Kluegel és Miyano 1995). És talán nem meglepő, hogy a dolgok összeegyeztethetlensége legtöbbször az igazságosság és igazságtalanság dilemmáiban sűrűsödik össze.

A társadalmi igazságosság érvényesülése még ellentmondásosabban merül fel akkor, amikor arra a kérdésre akarunk válaszolni, vajon Magyarországon napjainkban milyen igazságossági elvek vezérlik az embereket, és milyennek képzelik el azt a társadalmat, amelyet igazságosnak és élhetőnek tartanak. Az 1989–90-es évek földcsuszamlásszerű politikai változásokat hoztak a volt államszocialista országokban, és a rendszerváltás egyik napról a másikra radikálisan megváltoztatta az emberek életét az egész régióban. A fordulatot azonban nem csupán a politikai és gazdasági rendszer átalakítása jelentette, de a fordulat mozgatórugója volt a változások keltette remény is, amely egy igazságtalannak tartott világgal szemben egy igazságosabb élet lehetőségét ígerte Kelet-Közép-Európa polgárai számára, és újraértelmezte a társadalmakat szervező és összetartó értékeket és erkölcsi normákat (Kluegel és Mason 2000).

Már az 1989-es fordulat céljai között is fontos kérdés volt a társadalmi igazságosság helyreállítása (az esélyek kiegyenlítése, kárpótlás, a bűnösök felelősségre vonása stb. – Bozóki 2004), de ekkor még alapvetően a politikai igazságosság helyreállítása állt a figyelem középpontjában. A gazdasági átmenet és az átalakulással járó társadalmi változások negatív következményei azonban az idő előrehaladtával egyre hangsúlyosabban vetették fel a társadalmi igazságosság fogalma szélesebb értelmezésének szükségességét. A központosított és államosított gazdaságokat a piacgazdaság rendszere váltotta fel, helyreállították a korábban sérült állampolgári szabadságjogokat, és létrejöttek azok az intézmények, amelyek biztosítják a népképviselői demokrácia, a hatalommegosztás és a közügyekben való részvétel kereteit. Ezek megszületése azonban szükségszerűen jelentős mértékben megváltoztatta a fennálló társadalmi viszonyokat is. Miközben egye-

¹ A szöveg alapjául szolgáló kutatás és elemzés *A köznapis igazságossági ítéletek és a generációk közötti igazságossági elvek Közép-Európában* OTKA kutatás (azonosító: K68443) keretén belül született.

² *Der Spiegel*, 1995. nov. 12.

sek számára a siker addig nem létező lehetőségei nyíltak meg, sokan nemhogy nem nyertek, de inkább vesztek a változásokkal. Sokak számára közvetlen tapasztalat lett a munkanélküliség, a szegénység és a társadalmi leszakadás, jelentős mértékben nőtt a társadalmi egyenlőtlenség, romlott a biztonságérzet, az emberek úgy érezték, hogy az életszínvonaluk rosszabb, mint korábban, és a társadalom jelentős részében egyfajta igazságtalanságélmény lett úrrá.

Miközben a változásokat sokan személyes igazságtalanságnak élték meg, és a sérelmek optikájából nézték az elmúlt 20 év történéseit és társadalmi átalakulását, kevesebb figyelem irányult arra, hogy vajon a létrejövő új gazdasági és politikai rendszer, illetve a változó társadalmi viszonyok milyen új elosztási elveket, állampolgári magatartásmintákat és társadalmi értékválasztásokat jelölnek ki a sikeres társadalmi integráció megvalósítására. Az emberek sem a személyes kapcsolatok világában, sem a nagy társadalmi intézményekkel szemben támasztott elvárásaikban nem néztek szembe azzal, hogy milyen morális és politikai szempontok jelölhetik ki egy igazságosabb társadalom kereteit. Hiányoztak ehhez azok a világosan megfogalmazott igazságossági ideológiák is, melyek nem csupán az elvek mentén rögzítették volna egy igazságosabb társadalmi elosztás módját, de amit a politika világosan felvállalt és képviselt volna. Elmaradt a társadalmi diskurzus és a konszenzus kialakítása is a témában. Persze mindez nem jelenti azt, hogy az emberek ne gondolkoznának az igazságosság mibenlétéről, és ne formálnának véleményt az igazságos elosztás módjairól. Ez azonban sokszor zavaros, ellentmondásos és tisztázatlan eredményre vezet. A szociológus számára azonban izgalmas kihívás, hogy megfejtse ezeknek a kavargó nézeteknek az értelmét, és megkísérelje az empirikus kutatás eszközeivel leírni, mi jellemzi az emberek nézeteit arról a kérdéstről, hogy vajon mitől is válhatna létező világunk a mainál sokkal igazságosabbá.

A jelen írás Magyarország rendszerváltozás utáni átalakult mentális térképét kívánja megrajzolni az empirikus szociológia eszközeivel a társadalmi igazságosság optikájából. Az elemzés empirikus hátterét négy keresztmetszeti empirikus kutatás eredményei szolgáltatják.³ Az első felmérés, amelyre 1991-ben került sor, azt a célt tűzte maga elé, hogy az empirikus szociológia eszközeivel pillanatfelvételt készítsen arról, mit hisznek az emberek a társadalmi igazságosságról, és milyen igazságossági elveken képzelik el az ország jövőjét. Ezt követte a kutatás többi hulláma 1995-ben, majd 2003-ban és 2008-ban⁴ azzal a céllal, hogy a gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamosan mérje a vélemények alakulását.

A kutatássorozat egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy időben összehasonlítva rekonstruáljuk az emberek vélekedéseit és ezek változását az igazsá-

gossági ideológiák, a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelemkülönbségek, az elosztási elvek, valamint az állami szerepvállalás terén. Lehetőségünk nyílik annak rekonstrukciójára is, hogy mit tartanak az emberek igazságosnak, illetve igazságtalannak, és milyen elveket választanak akkor, amikor egy igazságosabb világról kérdezzük őket.

Elemzésünkben először a különféle igazságossági ideológiákat mutatjuk be, és azt vizsgáljuk, hogy ezek az ideológiai profilok mennyire jellemzik a társadalmi közgondolkodást, illetve, hogy a különféle ideológiák népszerűsége változott-e az elmúlt 20 év társadalmi átalakulása során. Ezt követően az egymással versengő, a munkajövedelmek elosztására vonatkozó igazságossági elvek népszerűségét vizsgáljuk meg, összehasonlítva a különféle igazságossági ideológiák támogatottságával. Megnézzük azt is, hogy miként látják az emberek a jövedelmi egyenlőtlenségeket, és milyen módon változtatnák meg a magas és alacsony státusú foglalkozások jövedelmeit egy igazságosabb elosztás nevében. Végül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott köznapis kép összefügg-e azzal, amit az emberek a társadalmi igazságosságról gondolnak, illetve a jövedelemelosztás elveiről vallott nézetekkel és az igazságosnak tartott jövedelmek becslésével.

Az igazságosságra vonatkozó ideológiák

Elemzésünkben a társadalmi igazságosság fogalmát és az ebből származtatott igazságossági ideológiákat úgy definiáljuk, mint egy olyan értékrendszert és politikai koncepciót, amelynek elsődleges célja széles értelemben a társadalmi viszonyokat, szűkebb értelemben az anyagi javak elosztásának a mechanizmusait és az ebben közreműködő intézmények működését szabályozó elvek normatív megalapozása (Örkény 1997). A politikát és a társadalmi intézményeket vezérlő igazságossági ideológiák és elvek egyrészt közvetlen hatással vannak az emberek és társadalmi csoportok életkörülményeire, a javak elosztásának szinte minden területére, a társadalmat működtető legkülönbözőbb rendszerek működésére, de ezen túl meghatározzák egy adott társadalom morális alapját és kulturális integritását. Napjainkra a társadalmi igazságosság szempontjának az érvényesítése olyan általánosan elfogadott követelménnyé vált a fejlett világban, ami nem pusztán a politika számára vált megkerülhetetlenné, de kodifikálódott, mint az alapvető emberi jogok érvényesülését meghatározó kiemelten fontos elv a modern liberális polgári társadalmak alkotmányjaiban is.

A társadalmi viszonyok alakulásában megjelenő igazságosság szempontja egyrészt megköveteli, hogy a javakhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlő esélyeket biztosítson minden polgár számára. Másrészt egy alapvetően individualista világban, mint amilyen korunk, a társadalmi igazságosság szempontja jelenti a garanciát arra, hogy az egyének sikere és érvényesülése a társadalom közös érdekeit és hasznát is szolgálja, és aki sikeresebb, az kötelességének érezze, hogy hozzájáruljon mások anyagi körülményeinek, életfeltételei-

³ A vizsgálatok minden esetben országos reprezentatív mintán történtek. A mintanagyság 1000 és 1500 fő között mozgott. A kutatásokat a TÁRKI, a Kisebbségkutató Intézet, illetve a Szonda Ipsos végezte.

⁴ A négy adatfelvételtől három részét képezte egy szélesebb nemzetközi összehasonlító kutatássorozatnak: 1991-ben 12 ország vett részt a vizsgálatban Európa keleti és nyugati feléből, továbbá az Egyesült Államok és Japán, öt év elteltével pedig a volt szocialista országok körében ismételtük meg a vizsgálatot (Bulgária, Oroszország, Magyarország, Csehország és a volt Kelet-Németország részvételével). 2008-ban Németország mellett Csehország, Magyarország, Chile és Izrael vett részt a nemzetközi együttműködésben. A nemzetközi standard kérdőív-lemzésünkben felhasznált itemjei mind a négy évben azonosak voltak. A nemzetközi kutatásról a további részleteket lásd: <http://www.bgss.hu-berlin.de/lehrebereiche/empisoz/forschung/isjp>, illetve <http://www.butler.edu/isjp/>

nek és elégedettségének javításához. Harmadrészt, az igazságosság eszméje és ideológiája alapozza meg, hogy a társadalmi intézmények úgy működjenek, hogy mindenki számára lehetőség nyíljon egy emberhez méltó élet megteremtésére (Westen 1985). Ha pedig aránytalanságok, hátrányok, méltánytalanságok jönnek létre, a társadalom és az erre delegált társadalmi intézmények képesek legyenek mérsékelni, illetve valamilyen módon kompenzálni ezeket.⁵

Az igazságosság eszméje tehát legfőképpen azt a társadalmi célt szolgálja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a méltányos keretek közé csökkenjenek, és a társadalom az embereknek olyan életkörülményeket biztosítson, ami megfelel a mindenkor érvényes és elfogadott normáknak. Az igazságosság ideológiája pedig egy olyan politikai eszme és eszköz, amely biztosítja, hogy az állam és a különféle társadalmi intézmények működésükben sikeresen hozzájáruljanak mindezeknek a céloknak a megvalósításához (Rawls 1997).

Természetesen az igazságosság nézetrendszere, miként az igazságosság ideológiája sem kizárólagos, megkérdőjelezhetetlen, univerzális és örök. A társadalmi viszonyok igazságosság elvén való felfogása és az ebből következő politikai elvárások mindig beágyazottak az éppen aktuális társadalmi viszonyokba, kulturálisan és szociálisan meghatározottak, és folyamatos konszenzuális megerősített követelnek a társadalom tagjaitól. Valamifajta közmegegyezésnek kell születnie az igazságos társadalom fogalmáról, és azokról a politikai lépésekről, melyek elvezethetnek egy igazságosabb világ eléréséhez. Másfelől, az igazságosabb társadalmi berendezkedés eléréséhez vezető utak nagyon eltérő elvek és elvárások mentén írhatók le. A politika és az igazságosság elvén szervezett társadalmi viszonyokat megalapozó ideológiai felfogások biztosíthatják, hogy a javakhoz való hozzáférés vagy a közjavak elosztása során a társadalomban érvényesüljön a méltányos egyenlőség, azaz, hogy senki ne szenvedjen méltánytalanul hátrányt.

A társadalmi igazságosságra vonatkozó társadalomfilozófiai, politikaelméleti megközelítések mellett létezik a kérdés szociológiai megközelítése. Ez a nézőpont elsősorban az igazságossági ideológiák társadalmi támogatottságára és beágyazottságára helyezi a hangsúlyt, és azokat a mechanizmusokat kutatja, amelyek egyéni és kollektív szinten befolyásolják az emberek igazságosságra vonatkozó várakozásait és ítéleteit (Swift et al. 1995).

Az igazságossági ítéletek társadalmi meghatározottságáról ugyanakkor egymástól jelentősen eltérő elméletek születtek. Az elméleti megosztottság az igazságosság-felfogások tartalmi, illetve társadalmi beágyazottságbeli különbségeiben mutatkozik. Az igazságosságérzet mint értékirányultság tekintetében az egyik nézőpont szerint az igazságossági felfogások mögött olyan kollektív normatív értékek játszzák a döntő szerepet, amelyek mélyen beágyazottak a társadalmi viszonyokat szabályozó alapvető elvek rendszerébe, politikailag és kulturálisan rögzültek, egyfajta tradícióvá válnak, és ennek megfelelően csak lassan változnak.

Jellemzőjük a széles körű elfogadottság.⁶ Ebből is adódik, hogy az igazságosság koncepciója egyfajta értékkiegyenlítő és értékharmonizáló funkcióval bír. Ebben a felfogásban a társadalmi igazságosságra vonatkozó nézetek egyfajta morális irányítúként működnek, garanciáit jelentik a sikeres társadalmi integrációnak, a társadalmi identitás elmélyítésének, a stabil és kiszámítható társadalmi kapcsolatok megalapozásának, és biztosítják a társadalmi intézmények hatékony működését. Egy másik irányzat az igazságossági ideológiák instrumentális, érdekalapú jellemzőire helyezi a hangsúlyt. Ez az irányzat éppen a nézetek különbségét, az ideológiák versenyét emeli ki, annak függvényében, hogy az aktuális kihívásokra milyen válaszokat adnak (Wegener és Liebig 1995; Walster és Walster 1975). Az így felfogott igazságossági ideológiák időben változékonyabbak, és inkább a racionális, semmint a normatív megoldást keresik az egyenlőtlenségek kezelésére és a társadalmi javak elosztásának dilemmáira.

Az igazságosságérzet és ítéletalkotás társadalmi beágyazottsága tekintetében az egyik értelmezés szerint az ideológiák támogatottsága vagy elutasítása elsősorban külső, a társadalmi struktúra és a társadalmi hierarchiát szabályozó elvek rendszerében alakul ki. Az egyéni értékválasztások mögött tehát elsősorban a rendszert és a társadalmi csoportokat jellemző ideológiákat kell keresnünk, amelyek az egyéni döntésekben segítenek eligazodni (Wegener és Liebig 2000). Az igazságossági ideológiák így elsősorban kollektív előírásokat és rendszerszintű értékválasztásokat, nem pedig egyéni választásokat jelentenek, és nem foghatók fel úgy, mint az egyén racionális mérlegelésének a következményei. Ezzel szemben az individualista nézőpont éppen az egyénnek a lazább társadalmi kötöttségét, a személyes élethelyzetből következő érdekpreferenciáit hangsúlyozza, és annak jelentőségét emeli ki, hogy az egyén képes a saját és a kollektív szempontok között távolságot tartani, saját érdekeit újraértelmezni a társadalmi igazságosság szempontjának a fényében (Jasso és Wegener 1997).

Ha a tartalmi és a beágyazottságbeli különbségeket együtt nézzük, egy olyan elméleti tipológiát tudunk alkotni, amelyben az igazságossági ideológiák két dimenzió mentén négy típusba rendeződnek.

	Normatív	Instrumentális
Külső beágyazottság	Etatista egalitáriánus	Fatalista
Egyéni meghatározottság	Méltányos meritokratizmus	Individualista

Az első ideológiai típus az *etatista egalitáriánus igazságossági felfogás*. E nézőpont szerint akkor beszélhetünk társadalmi igazságosságról, ha az emberek közötti egyenlőtlenségek mérséklődnek, vagy akár teljes mértékben eltűnnek. Mivel az emberek helyzete természettől fogva eredendően egyenlőtlen, és a modern társadalmakban a különféle társadalmi intézmények (piac, oktatás, társadalombiztosítás, egészségügy) ezt csak tovább erősítik, az igazságos társadalmi

5 A kiigazító igazságosság eszméje már Arisztotelész etikájának is fontos eleme, lásd Arisztotelész (1971).

6 A normatív és racionális típusú értékek megkülönböztetése Talcott Parsons elméletére nyúlik vissza, lásd Parsons (1937). Az empirikus megközelítések közül lásd Cohen (1987); Elster (1995); Mikula (1980).

berendezkedés forrása az állam, amely a javak és szolgáltatások újraelosztásával kizárólagos letéteményese az igazságosnak felfogott egyenlő állapot megteremtésének. Az igazságos társadalmi viszonyok megteremtésében így nem az egyén vagy az emberek különféle csoportjai játsszák a döntő szerepet, hanem egy olyan intézmény (az állam), amely ideológiai megfontolásokból kiindulva normatív szabályozójává válik a társadalmi elosztásnak. Az egyéni felelősséget felváltja a kollektív intézményi felelősség, az igazságosság mércéje pedig a normatív szempontok szerint működő intézmény hatékonysága. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás jellemzően egalitáriánus.

Ennek éppen az ellenkezője a második jellemző típus, a *fatalista igazságossági felfogás*. Ez az ideológia tagadja, hogy a társadalomban léteznének közös morális elvek, és abban sem hisz, hogy morális alapon érdemes a társadalmi viszonyokról és a javak elosztásáról érdemben gondolkodni. Ebből az is következik, hogy a társadalom az egyén számára nem kínál olyan lehetőségeket, amelyekben az emberek viselkedésükben morális szempontokat érvényesítenének, a társadalmi intézmények és köztük az állam pedig képtelen mérsékelni az emberek között kialakult komoly egyenlőtlenségeket. A fatalista ideológiai nézet tehát a világot, a rendszert és az államot okolja szerencsétlen helyzete miatt, nem hisz az igazságos világ víziójában, és passzívan elfogadja a meglévő feltételeket.⁷

A harmadik jellemző, az előző kettővel ellentétes ideológiai konstrukció az *individualista igazságossági felfogás*, amely szerint a javak elosztásának és a szolgáltatásokhoz való hozzáférésnek az egyetlen igazságos módja az, ha az emberek egyéni teljesítményük és személyesen meggarcolt sikereik és érdemeik szerint részesednek ezekből. Az egyének szabad versenyén alapuló rendszer a legigazságosabb, hiszen a társadalom mindenki számára egyforma esélyt kínál fel, mindenkinek adva van a lehetőség, és aki keményen megküzd a sikerért, aki kihasználja a lehetőségeit, aki többet áldoz célja elérésére, az több pénzt fog keresni, jobban fog élni, az többre viszi az életben. Az igazságosság alapköve tehát a rendszer, amely a semlegesség és az esélyegyenlőség elvén nyugszik, és az igazságos elosztási rendszer forrása az egyén teljesítménye. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás jellemzően meritokratikus.

Végül a negyedik jellemző ideológiai konstrukció a *méltányos meritokratikus felfogás*. Ez a nézet elfogadja, hogy a társadalomban az emberek helyzete egyenlőtlen, és úgy tekinti az egyenlőtlenséget, mint ami szükségszerű és legitim, hiszen a rendszer az emberek szabadságán, szabad versenyén és érvényesülésén, valamint érdemük és teljesítményük szerint való jutalmazásán alapszik. Ez az igazságos társadalom fontos alapköve. Az egyén szabadsága és szabad érvényesülése mellett azonban léteznek olyan közös morális elvek és társadalmi elvárások, amelyeket az emberek elfogadnak (ezáltal válnak a társadalmi közösség tagjaivá), amelyek elengedhetetlenek a társadalom hatékony integrációjához, és ezen túl egyben megalapozzák a társadalom morális alapját is. Ennyiben ez az ideológia

harmonizálni kívánja a szükségszerű és jogos társadalmi egyenlőtlenségeket az egyenlőtlenségek mérséklését célzó elvekkel és eljárásokkal. Az igazságosság jegyében felfogott társadalomban az egyének szabad érvényesülésének párosulnia kell a társadalomért érzett felelősséggel, és a személyes sikernek hozzá kell járulnia a társadalom egészének, és egyben minden tagjának gyarapodásához. Ehhez pedig olyan államra van szükség, amely képes mindkét cél érdekében határozottan fellépni, és ezen elvek szerint szabályozni az elosztás rendszerét s az egyenlőtlenségek igazságos mérséklését szolgáló újraelosztás mechanizmusát. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás eredendően meritokratikus, miközben egy méltányos egalitarianizmussal ötvöződik (Rawls 1997).

A négy ideológiai nézetípus elméleti alapon történő megkülönböztetése természetesen nem jelenti azt, hogy a mindennapi gondolkodásban is feltétlenül élesen elválik egymástól a négy gondolkodási séma, vagy akár, hogy egymást kizáróan jellemezné az emberek attitűdjeit (Klugel és Smith 1986). Kutatásunk egyik fontos kérdése éppen az volt, hogy a magyar közgondolkodásban vajon ezek a típusok egyáltalán megkülönböztethetők-e az attitűdkutatás eszközével, és ha igen, milyen ezeknek a nézeteknek a kognitív és strukturális társadalmi beágyazottsága. A négy eltérő vizsgálati időpont pedig arra a kérdésre tud választ adni, hogy a rendszerváltást követő 20 év jelentős gazdasági és társadalmi változásai vajon nyomot hagytak-e az emberek igazságossági nézetein. Az első vizsgálati időpont a rendszerváltó ország gondolkodásának és várakozásainak a tükré lehet, a második a gazdasági-politikai átalakulás lezáródásának Magyarországot jellemezheti. A két utolsó vizsgálati hullám viszont az ezredfordulót követő gazdasági-politikai hanyatlás folyamatában mondhat nekünk valamit arról, hogy vajon a társadalmi értékek terén történtek-e radikális változások.

A kutatás során természetesen csak korlátozott eszközök álltak rendelkezésünkre az igencsak komplex ideológiai nézetek empirikus tesztelésére. A kérdőívből végül 9 olyan állítást tudtunk felhasználni, amelyek várakozásaink szerint jól operacionalizálták az előbbiekből bemutatott modellünket.

A négy ideológia közül az első az etatista egalitáriánus felfogás, amely az állam feladatául szabja, hogy mind a mértéktelen gazdagságot, mind a totális elszegényedést megakadályozza, illetve, hogy mindehhez munkalehetőséget biztosítson mindenki számára.⁸ Ebben a felfogásban – ha nem is expliciten – az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló szándék fogalmazódik meg. Ennek az egalitáriánus elképzelésnek a megvalósítását a központi akarattól várják. Nem véletlenül fogalmaztunk úgy, hogy az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló ideológiáról beszélhetünk, ugyanis mind a szükségletek kielégítését, mind az esélyegyenlőséget, sőt a javak egyenlő elosztását kívánó állításokkal is egyetértenek mindazok, akik az etatista álláspontot preferálják.⁹

⁸ „Az állam mindenkinek biztosítsa a létminimumot”; „Az állam maximálja a magas jövedelmeket”; „Az állam biztosítson mindenkinek munkalehetőséget”.

⁹ Kutatásunkban szerepeltek más, közvetlenül is a normatív egalitáriánus elveket mérő itemek (a javak egyenlő elosztása, esélyegyenlőség elve, az alapvető szükségletek kielégítése). Bár első látásra elméletileg ezek akár megelőzőbbnek tűntek az egalitáriánus ideológia rekonstrukciójára, az empirikus elemzés ezt végül nem igazolta. Illeszkedés helyett

⁷ E két elméleti dimenzió létezését más korábbi elemzés is kimutatta, lásd Wegener és Liebig (2000).

A második dimenzió egy olyan értékvilágot rajzol fel, amelynek egyik végpontján egy agnoszticista és fatalista nézet, a másik végpontján pedig ennek tagadása található.¹⁰ Ebben a dimenzióban már nem az elosztási elvek közötti választásról van szó, hanem arról, hogy hiszünk-e egyáltalán az igazságosság létezésében, és bízunk-e abban, hogy a társadalmak az igazságosság eszményét követve működhetnek.

A harmadik és a negyedik dimenzió a modern polgári társadalmak legfontosabb értékei mentén rajzolódik ki. Ennek megfelelően az elosztási elvek elismerik az egyéni teljesítmény fontosságát, és az érdem szerinti elosztást tekintik igazságosnak. A két dimenzió között azonban van egy fontos különbség: míg az individualista álláspont szerint (3. dimenzió) az elosztásban csak az egyéni teljesítmény számít, az érte járó javadalmat semmiképpen nem szabad korlátozni,¹¹ addig a negyedik dimenzióban az egyéni teljesítmény elismerése mellett megjelenik új szempontként a társadalmi kontextus.¹² Amíg az individualista álláspont egyének harcaként képzei el a társadalmi javakból való részesedés folyamatát, addig a rawlsi értelemben vett méltányos igazságosság és meritokratizmus elveit elfogadják az egyén teljesítményét elismerve hangsúlyozzák a köz iránt való elkötelezettség és szolidaritás fontosságát is.

Eredményeink igazolták az elméletileg megalkotott tipológiánk érvényességét. Az 1. táblázat tanúsága szerint a felhasznált kilenc állítás mögül négy latens dimenzió tűnik elő, amelyeket maximum likelihood faktorelemzés tárt fel.¹³ Az egyes dimenziók egymástól függetlenek, ami az egyes típusok önálló létezését bizonyítja.

A rendszerváltás utáni 20 év a lehetséges értékválasztásokban nem sok változást hozott. Az egész időszakra jellemző, hogy a legelfogadottabb igazságossági elvnek az individualista irányultságú ideológia bizonyult. Az egalitarianizmus kezdetektől fogva tartja erős pozícióit, és a fatalizmus ereje sem csökken. A méltányos meritokratizmus elvén alapuló igazságosság mindvégig a legkevésbé elfogadott ideológiának számít. Az időszak azonban kisebb változásokat is hozott az értékválasztásokban. Azt a rendszerváltáskori hitet, hogy az egyén önmagában mindenre képes, és hogy az egyéni érdekek maximális érvényesítése határozza meg az igazságos elosztás elvét, az idő valamelyest erodálta, és a méltányos meritokratizmus elve

ezek az itemek csak megbontották a latens dimenzió szerkezetét: elrontják a struktúra illeszkedését. Ennek első sorban az az oka, hogy az egalitáriánus elvek nem csak az állami egyenlősítéssel, de a fatalista felfogással is szoros kapcsolatban vannak. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy míg az etatizmus és az egalitarianizmus között egy értékvezérelt összekapcsolódás van (az államtól elvárt három feladat éppen arra hivatott, hogy egyfajta egyenlőséget teremtsen, és hogy a minimális szükségletek kielégítését megvalósítsa), addig a fatalizmus és az egalitarianizmus közötti összefüggést egy kiszolgáltatottságérzet által vezérelt társadalom-lélektani mechanizmus működteti. Így végül csupán az állammal kapcsolatos itemeket használtuk fel az egalitarianizmus ideológiája operacionalizálásában.

10 „Semmi értelme társadalmi igazságosságról vitatkozni, hisz úgysem lehet megváltoztatni azt, ami van”; „Ahogy manapság a dolgok állnak, azt sem lehet tudni, mi igazságos és mi nem”.

11 „Az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még akkor is, ha így egyesek gazdagabbak lesznek, mint”; „Aki keményen dolgoznak, megérdemlik, hogy többet is keressenek”.

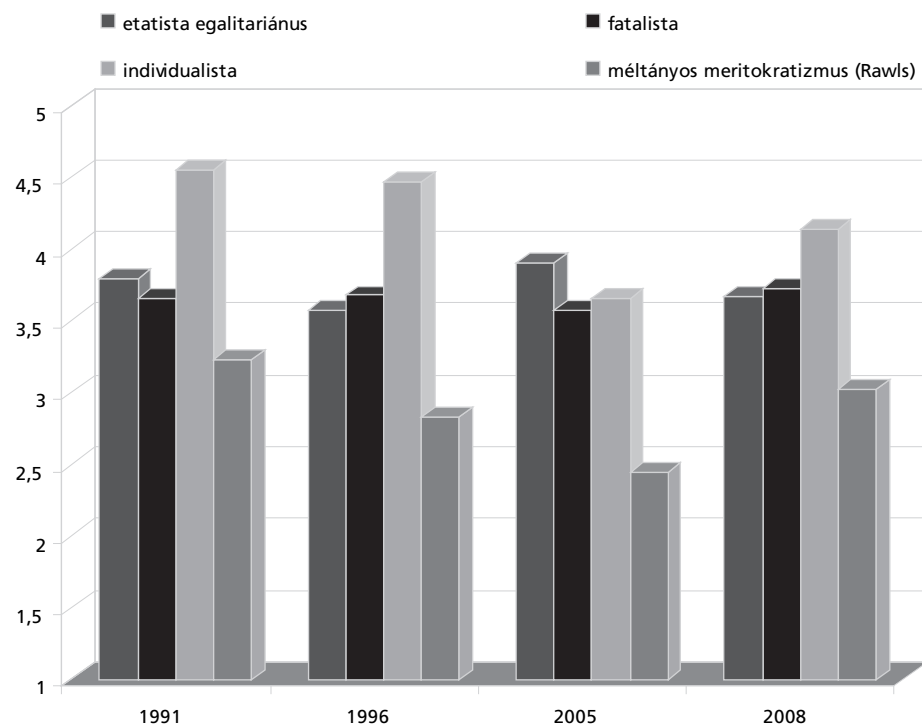
12 „Jó, ha a gazdaság sikeres szereplői nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül”; „Csak az ösztönöz egyéni erőfeszítésre, ha elég nagyok a jövedelmi különbségek”.

13 Az illeszkedő faktorstruktúra az itemek heterogenitásából 37 százalékat őriz meg. Ez mindenképpen alacsony érték, azonban az a tény, hogy az értékek világában tapasztalható konfuzitás ellenére sikerült empirikusan igazolnunk a fejezet elején ismertetett négy ideológiai felfogás létét, ellensúlyozza a létrejött faktorok viszonylag alacsony információtartalmát. Ha a maximum likelihood módszerrel kirajzolt latens struktúrát szeparált főkomponensekkel konstruáljuk meg, akkor igaz ugyan, hogy a főkomponensek sokkal több információt őriznek meg az eredeti változókból, de ez csak látszólagos haszon. A főkomponensek között lévő korrelációt az eredményezi, hogy az igazságossági ideológiákat megtestesítő főkomponens-együttes magyarázó ereje – később bemutatandó magyarázó modellekben – az „overlap” miatt nem különbözik szignifikánsan a maximum likelihood módszerrel létrehozott faktorokétól.

is vesztett amúgy sem magas népszerűségéből. Tehát 2005-höz képest 2008-ra mind az individualizmus, mind a méltányos igazságosság elfogadottsága növekedett, az azonban kérdés, hogy a tendencia folytatódik-e a jövőben.

1. táblázat: Az igazságossági ideológiák latens struktúrába szerveződése (maximum likelihood faktorok)

	Faktor			
	Etatista egalitáriánus	Fatalista	Individualista	Méltányos meritokratizmus (Rawls)
Az állam mindenkinek biztosítsa a létminimumot	,552	,061	,089	,121
Az állam maximálja a magas jövedelmeket	,534	,209	-,154	,009
Az állam biztosítson mindenkinek munkalehetőséget	,632	,105	,108	-,105
Az embereknek joguk van megtartani, amit kerestek, még akkor is, ha így egyesek gazdagabbak lesznek, mint mások	-,083	,005	,660	,087
Akik keményen dolgoznak, megérdemlik, hogy többet is keressenek	,141	,070	,534	-,082
Csak az ösztönöz egyéni erőfeszítésre, ha elég nagyok a jövedelmi különbségek	,075	,045	-,001	,485
Jó, ha a gazdaság sikeres szereplői nagy haszonra tesznek szert, mert abból végül is mindenki részesül	-,061	-,092	-,001	,583
Semmi értelme társadalmi igazságosságról vitatkozni, hisz úgysem lehet megváltoztatni azt, ami van	,121	,680	-,016	-,008
Ahogy manapság a dolgok állnak, azt sem lehet tudni, mi igazságos és mi nem	,166	,643	,114	-,036

1. ábra: Az igazságossági ideológiák időben változó népszerűsége (indexátlag)¹⁴

Az igazságossági ideológiák közül az etatista egalitáriánus, valamint az individualista elosztási elvek esetében lehetőség nyílt arra is, hogy megvizsgáljuk, vajon ezen értékek a válaszadók szerint mennyire érvényesülnek Magyarországon a különböző vizsgálati időpontokban. Magyarországon a rendszerváltást követően mindvégig figyelemre méltó feszültség¹⁵ figyelhető meg az emberek értékpreferenciái és az általuk érzékelt, a gyakorlatban érvényesülő igazságossági elvek között. Ez a feszültség mind az etatista, mind az individualista ideológiát vallók esetében azonos mértékű. Az emberek akár az etatista egalitáriánus, akár az individualista elosztási elveket érzik magukhoz közelinek, úgy gondolják, hogy a magyarországi helyzet nem felel meg az általuk elvárt elvrendszernek. A feszültség mértékének hasonlósága a két ellentétes ideológia esetében azt valószínűsíti, hogy a magyarországi helyzet megítélése nem értékszempontok alapján történt, hanem legitimitációs hiányt jelez. Ezt bizonyítja az is, hogy a ténylegesen érvényesülő és a kívánatosnak tartott igazságossági elvek közötti eltérések –

14 A könnyebb érthetőség kedvéért a maximum likelihood elemzéssel készült faktorszokrók helyett olyan mérőszámot használunk, amelyet éppen úgy 1–5 skálára vetítettünk ki, mint ahogy az eredeti kérdések esetében is az 1 jelentette a teljes elutasítást és az 5 a teljes elfogadást.

15 Az index készítéséhez azokat a kérdéseket használtuk, amelyek azt mérték, hogy az emberek mennyire látják megvalósulni a gyakorlatban a különböző ideológiai elveket. A megvalósulás mértékét jelző pontszámokat összevetettük azokkal a pontszámokkal, amelyek azt mutatták, hogy az emberek az egyes ideológiák érvényesülését mennyire tartják kívánatosnak. A feszültségmutató az identikus pontszámpárok különbsége abszolút értékeinek összegzésével jött létre.

most már tekintet nélkül arra, hogy az eltérés az etatista vagy az individualista értékmezőben tapasztalható – valóban erősítik a delegitimitációs hajlandóságot.¹⁶ Vagyis mindazok, akik szerint a magyarországi helyzet az igazságossági elvek tekintetében messze elmarad a kívánatostól, hajlamosak azt gondolni, hogy a rendszerváltás nem valósította meg azokat a reményeket, amiket az emberek a demokratikus berendezkedéshez fűztek.¹⁷ Sőt az időben előrehaladva ez az összefüggés csak tovább erősödik, miközben az ideológiák választása terén csupán a fatalista igazságossági elveket vallók esetében mutatható ki tartós kapcsolat az új politikai rendszer elveinek elutasítása és az igazságossági ideológiák között (Örkény és Liebig 1999).

A méltányos igazságosság elvének elfogadása viszont mentes mind a delegitimitációs potenciáltól, mind a makroszinten érvényesülő és kívánatosnak tartott elvek közötti feszültségtől. Ez azt jelzi, hogy a rendszerszinten megjelenő meritokratikus elkötelezettség bizonyos harmóniát feltételez, akár a makroszintű értékvilágról, akár a rendszerváltást követő társadalmi berendezkedés legitimitációjáról legyen is szó.

Társadalmi beágyazottságukat tekintve a különféle ideológiai profilok jelentős különbségeket mutatnak. Az etatista egalitáriánus ideológia támogatói között jelentősen felülreprezentáltak az alacsonyabb iskolai végzettséggel bíró, alacsonyabb státusú válaszadók, és magasabb a támogatók körében a nők és az idősebbek aránya. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a társadalmi meghatározottság ereje az idő előrehaladtával jelentősen veszít erejéből, és 2008-ra az iskolai végzettség, valamint az életkor szerepe el is tűnik a magyarázó térből.

A fatalista igazságossági felfogás jóval kevésbé függ a válaszadók társadalmi helyzetétől. Úgy tűnik, hogy sem az iskolázottság, sem a kérdezett neme nem játszik szerepet abban, hogy hisz-e valaki az igazságosság létezésében, és bíz-e az igazságosság eszményének megvalósulásában. Leginkább még az alacsonyabb társadalmi státus az, ami összefügg a fatalista világnézettel, de ez is inkább a 90-es évekre jellemző. Az ezredforduló után ez a hatás eltűnni látszik.

Az elmúlt két évtized alatt az individualista ideológia tűnik társadalmilag a legszélesebb körben elfogadott igazságossági felfogásnak. Szinte minden társadalmi rétegben – függetlenül az iskolai végzettségtől és a társadalmi státustól – akadnak olyanok, akik az egyéni teljesítmény fontosságát és az érdem szerinti elosztást tekintik az igazságos társadalmi elosztás legfontosabb alapkövének. Ebben lényegében nincs különbség a 90-es évek és az ezredfordulót követő időszak között. Mindebből pedig az következik, hogy az individualista irányultságú ideológia tűnik olyannak, amely képes volt egy széles körű társadalmi konszen-

16 A delegitimitációs potenciált egy index segítségével mértük. Az index a következő itemekkel való egyetértést kifejező pontszámok összegzése: „Az államapparátus hivatalnokai nem törődnek a magamfajta emberek véleményével!”, „Magyarországon a parlamenti és önkormányzati választások igazi döntést jelentenek az emberek számára.” „Magyarországon anyagi helyzetétől függetlenül mindenkinek egyforma esélye van egy igazságos bírósági eljárásra.” „A politikai pártokat csak az emberek szavazata érdekli, nem pedig a véleményük.” Az egyes itemek összetartozását főkomponens-elemzéssel teszteltük, és természetesen az összegzés előtt egy irányba forgattuk az itemeket.

17 A delegitimitáció hajlandóság mértéke meglepő módon az egész időszakban állandónak tűnik, és egy 5 fokú skálán, ahol a magas értékek mutatják a rendszer elutasítását, a közepesnél alig magasabb, 3,6–3,7-es értéket mutat.

zust teremteni abban a kérdésben, milyen elvek szerint tekintsük a társadalmi kapcsolatokat és az elosztás rendszerét igazságosan berendezettnek.

Végül legkevésbé a méltányos meritokratizmus ideológiai profilját tudjuk a társadalmi helyzet mentén megrajzolni. Az egyetlen – és nem túl erős – összefüggés abban mutatkozik, hogy az idősebb férfiak körében valamelyest erősebb ennek az ideológiának az elfogadottsága, szemben más demográfiai vagy társadalmi csoportokkal. Meglepő módon viszont sem az iskolai végzettség, sem a társadalmi státus nem magyarázza a méltányos meritokratizmus társadalmi beágyazottságát. Ez az igazságossági felfogás tehát, annak ellenére, hogy deklaráltan a társadalmi szereplők közötti együttműködésben és minden társadalmi szereplő közös és egyéni hasznában látja az igazságos társadalom lényegét, nem tud találkozni a társadalom különböző csoportjainak instrumentális érdekmotívumaival és haszonelvű elvárásaival. Az érdekmotívum ugyanis jelenleg Magyarországon az igazságos társadalom individualista és egalitáriánus felfogásában sűrűsödik össze.

A munkajövedelmekre vonatkozó elosztási elvek

Az igazságosság általános normatív ideológiai a társadalmi integráció általános értékalapú meghatározói, amelyek mind az intézmények, mind az egyének és csoportjaik helyét kijelölik a társadalom szövetében. Az igazságos elosztás megítélésének más dimenzióját jelenti az, amikor arról kérdezzük az embereket, hogy milyen elvek szerint kellene a munkajövedelmeket meghatározni, és mennyire tartják a jövedelmek jelenlegi elosztási rendszerét igazságosnak (Jasso 1978). A munkajövedelmek elosztási elvei jóval közelebb állnak a hétköznapi gyakorlatához, mint az igazságossági ideológiák. Míg az igazságossági ideológiák általánosságban jelölik ki a társadalom működésének elveit, addig a munkával kapcsolatos jövedelemelosztási elvek az elosztható, illetve elosztandó társadalmi javaknak csak egy szűkebb körére vonatkoznak. A jövedelemelosztás kérdésében bizonyos értelemben mindenki személyesen érintett. Amikor az emberek a fizetések igazságos voltán gondolkodnak, a különféle elosztási elvek fontosságát rangsorolják, súlyozzák, és alakítják ki a különféle szempontok legigazságosabb elegyét.

A szociológiai elmélet a jövedelemre úgy tekint, mint egy olyan komplex kategóriára, amely a társadalmi viszonyok számos elemét képes magába sűríteni és megjeleníteni. A jövedelem szolgálhat az elvégzett munka értékének a kifejezésére, a különböző munkák társadalmi hasznának a megjelenítésére, a társadalmi státus és különösen a fogyasztási javak megszerzésére, de egyben kifejezi a társadalomban megmutatkozó egyenlőtlenségek mértékét is (Atkinson 1970). Ez utóbbit jelzi, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek indikátorai (iskolai végzettség, foglalkozás, presztízs, fogyasztás, életmód) és a jövedelem nagysága kimutathatóan nagymértékben összefüggnek (Atkinson 1975). A jövedelmekben megmutatkozó különbség a társadalmi egyenlőtlenségek megkülönböztetett mérőszáma. Nem meglepő tehát, hogy a jövedelem, illetve a jövedelemelosztás

rendszere és a jövedelmek nagysága szükségképpen nagymértékben magába sűríti a társadalmi igazságosság dilemmáit is (Jasso és Wegener 1997). Utaljunk csak vissza arra a megállapításunkra, hogy a társadalmi igazságosság egyik kiemelt szempontja a társadalmi egyenlőtlenségek méltányos mérséklése. Ennek pedig egyik fontos reprezentációja a jövedelmekben megmutatkozó egyenlőtlenségek mértéke, illetve az ezek mérséklésére irányuló szándék. A jövedelem-egyenlőtlenségek megváltoztatásának, és általa a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének szándéka kétféle módon is megközelíthető: egyrészt azon elvek felől, amelyek meghatározzák a különböző foglalkozásokhoz és munkákhoz kapcsolódó jövedelmeket, illetve annak fényében, hogy milyen mértékű és irányú jövedelemátcsoportosítást tartanak igazságosnak az emberek. Vizsgáljuk meg először a jövedelemelosztás elveit abból a szempontból, hogy miként jellemzik ezeket az igazságossági megfontolások.

A munkajövedelmek elosztási elvei mögött két dimenzió létezését feltételeztük (Kluegel, Mason és Wegener 1995). Az egyik a meritokratikus elosztási elveket jelenti, amely szerint a kemény munkának, az egyéni felelősségnek, a képzettségnek és a kedvezőtlen munkafeltételeknek kell döntő szerepet játszaniuk a fizetések meghatározásában. A kompenzatorikus dimenzióhoz azok a normatív ítéletek tartoznak, amelyek az eltartott családnagyság figyelembevételével, illetve a nemek közötti diszkrimináció csökkentésével egyenlőbbé tennék a jövedelemelosztást. Előzetes elképzelésünk szerint a munkában eltöltött idő, azaz a szenioritás elve meritokratikus megfontolásokat hordozhat, hiszen a hosszú munkatapasztalat növeli a hatékonyabb munkavégzés és a termelékenység esélyét, és ennyiben igazságos, ha az idősebb, régóta a cégnél dolgozó munkatársak több pénzt keresnek, mint a fiatalabbak vagy a pályakezdők. Ugyanakkor a szenioritás mögött kompenzatorikus megfontolások is meghúzódhatnak, amennyiben valaki az öregségre és arra az esélytelenségre vagy hátrányra gondol, amivel egy idősebb ember munkája elvesztése esetén új munkahely keresésére indul. Ennek anyagi kompenzálása éppúgy igazságos lehet, mint a korábban említett meritokratikus igazságossági megfontolás alapján felfogott magasabb jövedelem.

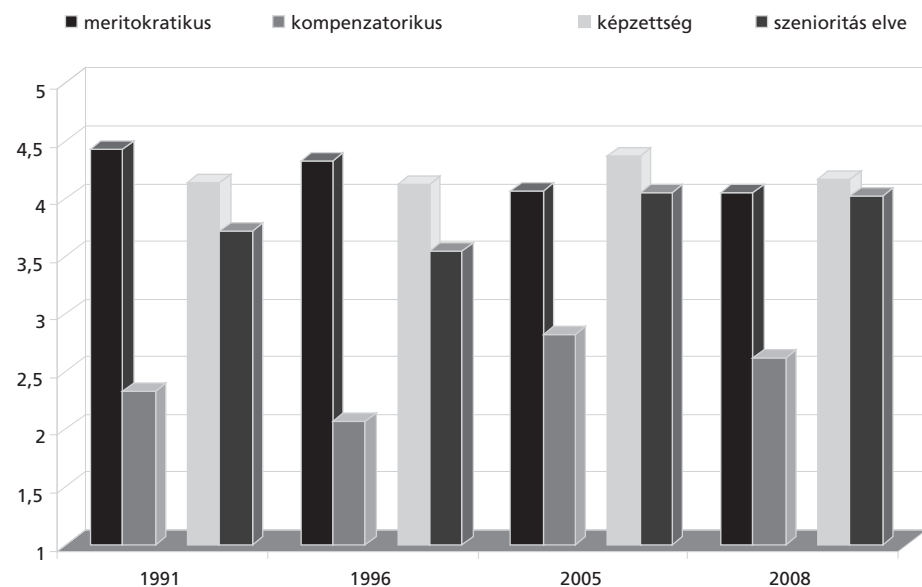
Nézzük meg, hogy a válaszadók is így gondolkodtak-e. A vizsgált időszak egészére jellemző, hogy egymástól elkülönülve kirajzolódik egy meritokratikus és egy kompenzatorikus igazságossági nézetrendszer. Ezekre logikusan szervülnek a fent felsorolt különféle jövedelemelosztási szempontok. Csak a képzettség jelent kivételt, ami egyik dimenzióra sem illeszkedik. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen, bár a képzettség a jövedelemelosztás különféle szempontjainak előfeltétele lehet, közvetlenül nem játszik szerepet abban, hogy ki mennyi pénzt kapjon. Hatása azonban közvetetten minden bizonnyal érvényesül az elosztási mechanizmusokban.

A rendszerváltáskor a fizetések meghatározásánál a meritokratikus elosztási elvek érvényesülését látták kívánatosnak az emberek, és úgy gondolták, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentését célzó elvek kevésbé fontosak. Ebben kétségkívül szerepet játszhatott az is, hogy ekkor még az emberek csak a piac-

gazdaság előnyeit vették számításba, és kevésbé tapasztalták meg a piacgazdaság nehézségeit a mindennapokban. Ennek megfelelően a kompenzatorikus elvek érvényesülését sokkal kevésbé látták kívánatosnak. Az ezredforduló után viszont a társadalmi szolidaritáson alapuló igazságossági szempontok felértékelődtek.

Elméletileg azt feltételezhetnénk, hogy miközben az általános igazságossági ideológiák szintjén a különböző elvek nem zárják ki egymást feltétlenül, hanem egymás mellett, akár konfuzításban is megférnek egymással, addig a jövedelemelosztás terén az elosztási igazságossági ítéletek egymással versengve kizárják egymást (Kluegel és Smith 1986). A fizetések elosztása ugyanis egy zéróösszegű játszmahoz közelít: ha az eltartandó családtagok száma szerint szabják meg az emberek fizetését, akkor szükségképpen kevésbé számít az egyének erőfeszítése, felelősségvállalása stb. Az eredmények azonban nem igazolják ezt a feltételezést. Feltehetően olyan magas az emberekben a magasabb jövedelmek iránti vágy, hogy úgy gondolják, az lenne igazságos, ha minden tényező számítana a jövedelmek meghatározásában, mert így mindenki jól járna, és mindenkinek magasabb lenne a fizetése. Ezért a teljesítményalapú és a kompenzatorikus elvek az idő előrehaladtával egyre jobban megférnek egymással.

2. ábra: Az igazságosnak tartott munkajövedelmek elosztási elveinek időbeni változása (indexátlagok)

A jövedelmekre vonatkozó elosztási igazságossági elvek társadalmi beágyazottságában felsejlenek markáns különbségek. Előzetes elvárásainknak megfelelően a meritokratikus elv az iskolázottabb, magasabb státusú, sikeresebb társadalmi csoportokban elfogadottabb, míg a kompenzatorikus elv főképp a kevésbé iskolázott, a társadalom alsóbb régióiban elhelyezkedő csoportok körében népszerűbb. Az viszont már meglepő, hogy a fiatalabbak inkább a kompenzatorikus,

míg az idősebbek inkább a meritokratikus elosztási elveket pártolják. A magyarázat minden bizonnyal abban rejlik, hogy a családnagyság hangsúlyozása, ami összefügg a gyerekek számával, főképp a fiatalabbak körében teszi népszerűvé a családtámogatások erősítésével jellemezhető kompenzatorikus elvet. Ez – miképpen a korábban említett társadalmi meghatározottságok is – a jövedelemelosztás racionális, érdekalapú, instrumentális igazságosságfelfogásának erejére mutat rá. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy miközben a fenti elvek által igazságosnak tartott jövedelemelosztási rendszer meghatározó szerepet játszik abban, hogy az emberek mennyi jövedelemre tehetnek szert, ehhez képest a társadalmi és demográfiai tényezők hatása igencsak visszafogott. Ez azt sejteti, hogy a jövedelemmaximalizáció és az ebből következő minden elvre kiterjedő elfogadókészszer áthatja a társadalom legkülönbözőbb csoportjait.

A 2. ábrán külön szerepeltettük a képzettség és a senioritás szerepének változását a jövedelemelosztásban. A képzettséget a vizsgált időszak egészében igen fontosnak tartották az emberek, és a meritokratikus szempontokkal közel azonos súllyal vették számításba az igazságosnak ítélt fizetések megállapításában. Ezt az összefüggést sem a válaszadók eltérő iskolai végzettsége, sem a státushelyzet különbsége nem törli meg. Úgy tűnik, széles társadalmi konszenzus övezi a képzettség szerepének magas elismerését a jövedelmek meghatározásában.

A senioritás szerepét viszont az idők változásával eltérő szempontból ítélik meg az emberek. A rendszerváltást követő években a senioritás a kompenzatorikus elvrendszerhez tartozott, míg az ezredfordulótól kezdve egyre szervezesebben kapcsolódik a meritokratikus igazságossági elvekhez.¹⁸ A rendszerváltást követő években a senioritás „jutalmazási szándéka” mögött mindenképpen szerepet játszhat egyfajta szolidaritáseffektus, ami kompenzálni kívánja az életkoruk és foglalkozási előtörténetük okán az új rendszerhez alkalmazkodni képtelen embereket. Az ezredforduló után viszont a senioritás értékelése mögött kétfajta logika is működhet: egyfelől a hosszú munkatapasztalat már a szabadpiaci gazdasághoz való alkalmazkodási képességet feltételez, és ebben a felfogásban a munkatapasztalat joggal számít meritokratikus értéknek; másfelől továbbra is működik az előzőekben is említett szolidaritási effektus, ami természetes önvédelem és érdekérvényesítés egy idősödő társadalomban.

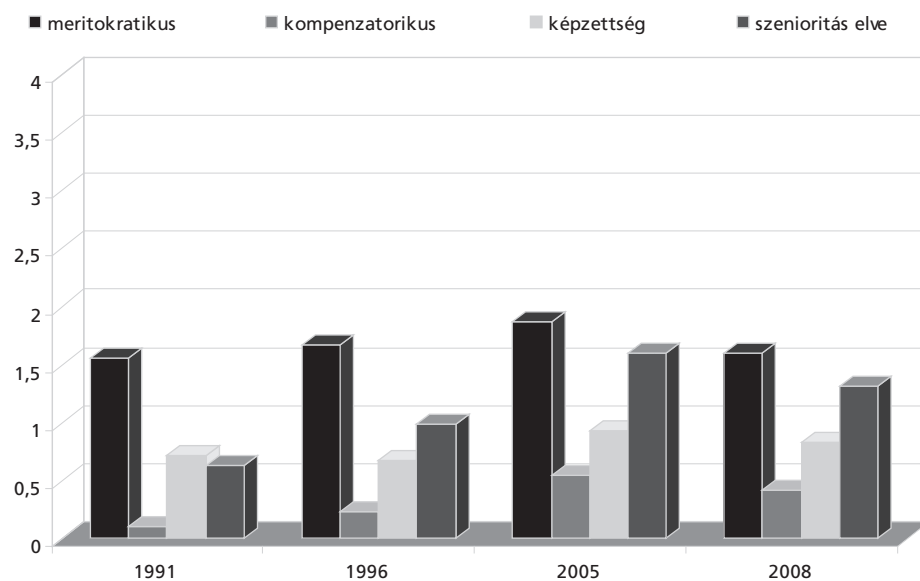
A senioritást, mint jövedelmet befolyásoló tényezőt másként ítélik meg a különböző generációk. A nyugdíjkorhatár közelében lévők vagy már a nyugdíjas éveikben járók megítélése szerint a senioritás szorosabban együtt jár a felelősségvállalással és a kemény munkával, míg a fiatalok ezt az együttjárást sokkal esetlegesebbnek látják.

Mint ahogy azt már az igazságossági ideológiák kapcsán megtapasztaltuk, az észlelt és a kívánatosnak ítélt jövedelemelosztási elvek sincsenek igazán össz-

¹⁸ Ez az oka, hogy a meritokratikus és kompenzatorikus dimenziók végleges mérőszámát az adott dimenzióhoz mindvégig odatartozó 2-2 itemből alkottuk meg. A mérőszám egyszerű index.

hangban. A legnagyobb feszültség¹⁹ a meritokratikus elvek terén tapasztalható, de a válaszadók szerint a szenioritás elve sem az elvártnak megfelelően érvényesül. A képzettség szerepét illetően viszont kisebb feszültség tapasztalható, míg a kompenzatorikus elvek az emberek szerint majdnem ideális mértékben valósulnak meg. Természetesen az is kimutatható, hogy az elvek mentén tapasztalható feszültségek különféle forrásokból táplálkozhatnak. Az eltérés abból adódhat, hogy a fizetések megállapításában egy-egy elv érvényesülését erőteljesebben, vagy a „tényleges” állapothoz képest gyengébben szeretnék-e érvényesíteni az emberek. A rendszerváltás óta folyamatosan érvényes, hogy az elvárthoz képest minden elosztási elvet kevésbé látnak megvalósulni. Jóllehet a legnagyobb „hiányt” az érdem szerinti elosztás érvényesülésében látják, de úgy gondolják, hogy a szenioritás, valamint a képzettség szempontja sem érvényesül kellőképpen. Az emberek legkevésbé a kompenzatorikus elvek érvényesülésének erősödését tartják kívánatosnak.

3. ábra: A munkajövedelmek elosztásában észlelt és a kívánatosnak tartott elvek közötti feszültség (0–4 skálaátlag)

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy olyan erős az emberekben a jövedeleméhség, hogy szinte differenciálatlanul minden elosztási elv erőteljesebb érvényesülését tartják kívánatosnak, azt remélve, hogy valamelyik szempontba csak „beférnek” ők maguk is, és magasabb lesz a fizetésük, függetlenül attól, hogy milyen foglalkozást űznek és milyen a társadalmi háttérük. Mindezen túl azonban

¹⁹ A valóságoként észlelt és a kívánatosnak tartott elosztási elvek közötti diszcrepanciát az identikus kérdésekre adott pontszámok közötti különbségek abszolút értékeinek összegzésével nyertük. A mutató azt méri, hogy mennyire nem felel meg egymásnak a „valóságos” és az ideálisnak tartott jövedelemelosztási rendszer. Az abszolút értékekkel való számolás eredményeként feszültségnek számít az is, ha valaki egy-egy elv érvényesülését túlságosan erősnek látja a kívánatoshoz képest, de az is, ha az adott elv az ideálisnál kevésbé érvényesül.

az is látható, hogy az emberek ma Magyarországon az érdem szerinti elosztási elveket látják a legkevésbé megvalósulni. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy általában a teljesítmény szerinti elosztás élharcosai lennének, inkább arról lehet szó, hogy a saját munkáját mindenki hajlamos felértékelni, és azt gondolni, hogy a saját munkájába fektetett erőfeszítések és a teljesítménye nem kapja meg a méltó elismerést. A későbbi fejezetekben látni fogjuk azt is, hogy az érdem, a teljesítmény megítélése mennyire szubjektív, és azt is, hogy a meritokratikus elosztási elvek érvényesítését az emberek nem akarják feltétlenül a társadalom egészére kiterjeszteni.

Korábban láttuk, hogy mind az igazságossági ideológiák, mind a jövedelemelosztási elvek tekintetében egyfajta konfuzitás figyelhető meg. Az emberek hajlamosak egymásnak logikailag ellentmondó értékeket egyszerre fontosnak tartani, és ez nem csak az igazságossági és jövedelemelosztási elveken belül figyelhető meg, hanem a két szint összekapcsolása is súlyos feszültségeket és ellentmondásokat hordoz.

Elvileg azt várhatnánk, hogy az etatista egalitáriánus igazságossági ideológia szorosabban kapcsolódik a kompenzatorikus jövedelemelosztási elvekhez, illetve, hogy a méltányos igazságosság elvével az igazságosnak ítélt fizetések megállapításakor a meritokratikus és a kompenzatorikus megfontolások összeférnek egymással. Az individualista ideológia mögött valamennyi elosztási elv preferálása elképzelhető, hiszen ha az individualista elvet egyszerű önzésnek tekintjük, akkor mikroszinten ésszerű olyanfajta jövedelemmaximalizálásra törekedni, ahol minden lehetséges szempont számításba jöhet.

Nézzük meg ezek után, hogy az adatok mennyire erősítik meg ezeket az előfeltevételeket. Az etatista-egalitáriánus elv valóban szorosan kapcsolódik ahhoz az elképzeléshez, hogy a fizetésekbeli egyenlőtlenségeket a szociális szempontok figyelembevételével csökkenteni kell, és mindazok, akik ezen szempontok figyelembevételét az ideálshoz képest kevésbé látják érvényesülni (azaz feszültséget észlelnek), az ideológiák mezőjében is az etatista-egalitáriánus ideológia hívei. A méltányos meritokratikus igazságosság hívei viszont mikroszinten a szociális helyzet és az egyéni érdem szerepét is fontosnak tartják, ennyiben tehát az emberek számára mind a meritokratikus, mind a kompenzatorikus jövedelemelosztási elvek megférnek a rawlsi filozófia idevonatkozó tételeivel. Ugyanakkor egyfajta mikroszinten érvényesülő harmóniát is feltételez a meritokratikus megfontolásokat hordozó méltányos igazságosság elvének preferálása, hiszen az ilyen nézeteket vallók között a meritokratikus jövedelemelosztási elvek terén a kisebb feszültséget észlelők vannak relatív többségben.

Az individualisták viszonylag koherens nézetrendszere egyfajta meglepetést okozott. Előzetes elképzelésünkkel ellentétben nem tartják kívánatosnak a fizetések elosztásában a kompenzatorikus elvek érvényesülését, viszont az érdem szerinti elosztást annál inkább. (Ezzel kapcsolatban érdemes visszautalnunk az egyéni teljesítmény rendkívül szubjektív és részrehajló megítéléséről korábban tett megjegyzésünkre.) A jövedelemelosztásban a tényleges és kívánatosnak

tartott elvek közötti feszültség viszont nincs hatással arra, hogy valaki mennyire hajlik az individualista igazságossági elv elfogadására. Tehát az előfeltevésünknek az a komponense, hogy az individualista álláspont mögött egyfajta, mikorszinten kimutatható jövedeleméhség húzódik meg, egyáltalán nem igazolódott.

A jövedelemelosztás percepciója és a változtatás szándéka

Az eddigiekben az igazságosságra vonatkozó ideológiákat, majd a jövedelemelosztási elveket mutattuk be. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy ezek az elvek megjelennek-e a társadalmi javak elosztásának kívánatos gyakorlatában. Ezt a problémát a kutatásban úgy közelítettük meg, hogy választ kerestünk arra, vajon az emberek mit gondolnak arról, hogy mekkora jövedelemmel rendelkezik egy segédmunkás és egy magas beosztású menedzser. E két foglalkozásról azt gondoljuk, hogy a jövedelmi hierarchia két szélső pontját jelenítik meg, és ennyiben a nekik tulajdonított jövedelem alkalmas arra, hogy megmutassa, mekkora jövedelmi egyenlőtlenséget észlelnek az emberek. Ezzel párhuzamosan azonban a kutatásban azt is megkérdeztük, hogy igazságos esetben mennyit kellene keresnie egy segédmunkásnak, illetve egy magas beosztású menedzsernek. Azt vártuk, hogy a válaszadók jövedelembecslései az egyes foglalkozások tényleges és igazságosnak tartott jutalmazásáról további információkkal szolgálnak az emberek elosztási viszonyokról vallott nézeteiről. Elméletileg azt feltételezzük, hogy oksági kapcsolatnak kell lennie az igazságossági ideológiák, a jövedelemelosztásra vonatkozó elvek és az aktuális jövedelembecslések között, de persze kérdés, hogy vajon ez tényleg kimutatható-e az emberek választásaiban (Örkény és Székelyi 2000).

A szakirodalom a kívánatosnak tartott jövedelmek nagyságára úgy tekint, mint a jövedelemelosztás igazságos voltára vonatkozó nézetekre (Jasso 1978). A szerzők az emberek munkájának jutalmazására vonatkozó köznapi elképzelések mögött általános értékszempontokat vélnek felfedezni, ami egyaránt vonatkozhat az igazságosnak felfogott elosztás rendszerére, illetve a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek megítélésére (Jasso és Wegener 1997). Persze a jövedelemelosztásra vonatkozó ítéletek mögött megjelennek más szempontok is, mint például a személyes jövedelmi helyzet, az emberek elégedettsége vagy éppen elégedetlensége, a munkák fontosságára és hasznosságára vonatkozó nézetek, az emberekben élő kép a befektetés és jutalmazás összefüggéséről, vagy éppen olyan társadalomlélektani szempontok, mint például az irigység vagy a relatív depriváció érzete. A jövedelembecsléseket egyaránt mozgathatják az elosztás egész rendszerére vonatkozó általános értékalapú megfontolások (*order related*), illetve a teljesítmény és a jutalmazás kapcsolatára vonatkozó racionális megfontolások (*reward related*) (Wegener és Liebig 20009).

Amikor persze az emberek jövedelembecsléseket végeznek vagy jövedelmeket osztanak szét, éppen hogy nem általános ideológiákról vagy elosztási elvekről nyilatkoznak, hanem a játékelmélet logikájában adnak és elvonnak, jutalmaznak és büntetnek. A jövedelembecslések módszere arra szolgálhat, hogy az absztrakt

értékválasztások helyett a mindennapi elosztási dilemmákban tesztelje, vajon különbséget tesznek-e az emberek egyes társadalmi kategóriák (foglalkozások) között, és hogyan változtatnák meg ezeket a különbségeket.

A jövedelembecslések kognitív hátterének empirikus feltárása a tényleges és igazságosnak tartott nominális jövedelembecslések összehasonlításán alapszik (Jasso 1978, 1999; Jasso és Wegener 1997). A jövedelmi rés (*income gap*) azt a különbséget fejezi ki, amely két nagyon eltérő, a foglalkozási hierarchia szélső pólusain elhelyezkedő kategória tekintetében az emberek jövedelemértékelésében megmutatkozik. Az igazságossági rés (*justice gap*) viszont az észlelt és az igazságosnak tartott jövedelembecslések távolságát jelzi. A különbségek kimutatása és értelmezése két irányban is történhet. Ha azt nézzük, hogy a két foglalkozási kategória (felső vezetők és segédmunkások) jövedelemben megmutatkozó távolsága mekkora, és megnézzük, hogy az igazságosság jegyében ezt hogyan korrigálnák a válaszadók, akkor az igazságossági rés a társadalmi egyenlőtlenségek mértékére, a jövedelemelosztás általános rendszerére vonatkozik.

(Felső vezető
tényleges jövedelme)

(Segédmunkás
tényleges jövedelme)

(Felső vezető
igazságosnak tartott jövedelme)

(Segédmunkás
igazságosnak tartott jövedelme)

Ha viszont az igazságossági rést az egyes foglalkozások esetében egymástól függetlenül nézzük, akkor nem az elosztási rendszer és az ebből fakadó társadalmi egyenlőtlenségek egészéről, hanem a rendszer szereplőinek megítéléséről, és a felső és alsó rétegek közötti igazságtéves erejéről nyújt információt az igazságossági rés.

(Felső vezető
tényleges jövedelme)

(Felső vezető
igazságosnak tartott jövedelme)

(Segédmunkás
tényleges jövedelme)

(Segédmunkás
igazságosnak tartott jövedelme)

Mindezek után nézzük meg, hogy miként vélekednek az emberek a jövedelmek nagyságáról, és milyen jövedelemelosztási gyakorlatot preferálnak. Már a két fenti modellünk is jelezte, hogy a négy jövedelemadat elemzése számos kérdés megválaszolására kínál lehetőséget a kutatóknak. Vegyük sorra ezeket a lehetőségeket:

- mekkora jövedelemegyenlőtlenséget észlelnek az emberek
- a kérdezettek saját magukat hová helyezik a jövedelmi hierarchiában
- milyen jövedelemegyenlőtlenséget tartanának elfogadhatónak, igazságosnak

- az általuk javasolt jövedelemelosztás csökkentené-e az észlelt egyenlőtlen-ségeket
- az újraelosztás kivitelezése hogyan történik (jutalmazás – büntetés)
- a kérdezett saját pozíciója a jövedelmi hierarchiában hogyan befolyásolja a preferált újraelosztást
- felfedezhető-e elosztási elvek, illetve igazságossági ideológiák az újraelosztási gyakorlat mögött.

Mindenekelőtt nézzük meg, hogy nominális értékben a különböző években átlagosan milyen jövedelmeket észleltek az emberek a két foglalkozási kategóriában, mit tartanak igazságosnak, és mekkora saját jövedelemmel rendelkeznek, illetve mit tartanak a maguk számára igazságosnak.

2. táblázat: Észlelt és igazságosnak tartott jövedelmek az egyes vizsgálati években, (átlagok forintban)

	Kutatási időpontok			
	1991	1996	2005	2008
Saját jövedelem	9 500	29 800	82 700	86 100
Saját igazságosnak tartott jövedelem	16 400	58 500	153 800	144 600
Segéd munkás jövedelme	9 700	20 300	61 400	70 700
Segéd munkás igazságosnak tartott jövedelme	16 000	38 400	127 900	131 000
Menedzser jövedelme	72 000	330 000	1 754 400	1 850 900
Menedzser igazságosnak tartott jövedelme	47 500	181 000	801 700	743 000
A jövedelemegyenlőtlenség észlelt mértéke (a menedzser és a segéd munkás jövedelmének hányadosa)	7,4	16,3	28,6	26,2
A jövedelemegyenlőtlenség igazságosnak tartott mértéke (a menedzser és a segéd munkás igazságos jövedelmének hányadosa)	3,0	4,7	6,3	5,7

Értelemszerűen a táblázat csak az egyes vizsgálati éveken belüli elemzésre ad lehetőséget, mivel a 20 évet átfogó vizsgálati időszakra jellemző magas infláció az évek közötti összehasonlítást nem teszi lehetővé. A menedzserek és a segéd munkások jövedelme közötti jövedelemelő azonban lehetőséget ad az időbeli összehasonlításra is. Ez az adat látható a táblázat utolsó két sorában.

Közvetlenül a rendszerváltás után a válaszadóink átlagosan éppen akkora személyes jövedelemről számoltak be, mint amekkorát átlagosan a segéd munká-

soknak tulajdonítottak. Ahogy a segéd munkások esetében, úgy saját maguknál is tízezer forint körüli havi, személyes, adózás utáni átlagjövedelemről számolnak be. A menedzserek jövedelmét ehhez képest hétszer nagyobbak látták. Az, hogy 1991-ben az emberek a jövedelmek tekintetében a segéd munkásokkal azonos pozícióban látták magukat, minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a rendszerváltás kezdetén milyenek látták a társadalom szerkezetét, a szegények és gazdagok arányát, illetve saját helyüket a társadalmi hierarchiában. Ennek a társadalom képnek és a jövedelemelosztási gyakorlatnak a viszonyát később tárgyaljuk, annyit azonban előre bocsáthatunk, hogy a piacgazdaság születésekor az emberek úgy látták, hogy a szegényeket és a gazdagokat még belátható távolság választja el egymástól. Ám az egyenlőtlen-ségek ilyen mértékét is túlságosan nagyok ítélték, hiszen igazságos esetben mindössze háromszoros jövedelemkülönbséget engednének a menedzser és a segéd munkás között.

Az egyenlőtlen-ségek csökkentése elvben kétféle módon is történhet: egyfelől az alacsony jövedelműek „felzárkóztatásával”, azaz az ő jövedelmük emelésével, másfelől a magas jövedelműek „büntetésével”, azaz jövedelmük csökkentésével. A rendszerváltás kezdetén az igazságosság helyreállítása egyértelműen a menedzserek büntetésével és a segéd munkások jövedelmének emelésével történik. A segéd munkások jövedelmét 1,6-szorosára növelnék, a menedzserek jövedelmét viszont kétharmadára csökkentenék. Ahogy önmaguk tényleges jövedelmét azonosnak vélik a segéd munkásokéval, úgy igazságos esetben is éppen akkora jövedelmet adnának a segéd munkásoknak, mint önmaguknak.²⁰

A rendszerváltástól időben távolodva azonban egyre nagyobb és nagyobb jövedelemegyenlőtlen-ségeket észlelnek az emberek. A hajdani hétszeres különbség napjainkra ugyancsak megnőtt: az emberek úgy látják, hogy ma egy menedzser huszonhatszor annyit keres, mint egy segéd munkás.²¹ A piacgazdaság azonban már 1996-ban megmutatta igazi arcát. Az emberek ugyanis már ekkor látták, hogy az alacsony és a magas jövedelmek közötti távolság drámaian megnőtt, s ez a növekedés azóta is tart. Az észlelt és egyre növekvő egyenlőtlen-ségek arra tanították az embereket, hogy nagyobb jövedelemegyenlőtlen-ségeket is elfogadhatónak, sőt akár igazságosnak tartanak. Ettől azonban még az igazságosnak tartott egyenlőtlen-ségek egyre messzebb kerülnek az észlelt jövedelemkülönbségektől. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az elmúlt húsz évben az emberek egyre radikálisabban szeretnék mérsékelni az egyenlőtlen-ségeket. A rendszerváltás kezdetén a jövedelmi ollót durván felére zárnák össze a válaszadók, napjainkban közel ötödére. És mindezt úgy, hogy ma már 1991-hez képest az alsó és felső jövedelem kategóriák között kétszer akkora különbséget is igazságosnak tartanak.

A jövedelemelosztás igazságtalanságait az egész periódusban hasonló módon állítanak helyre az emberek: emelnék az alacsony jövedelmeket, és csökkentenék a magasakat. A mértékek azonban időben nagyon is változóak, és a kérdezettek

²⁰ A saját és a segéd munkás jövedelme között statisztikai értelemben nincs különbség.

²¹ Amennyiben a nyilvánosságra került topmenedzser-jövedelmek és a magyar átlagjövedelmek közötti különbségekre gondolunk, ez akár még alulbecslésnek is tekinthető.

saját pozíciója is módosul a jövedelmi hierarchiában. Ennek egyik tünete, hogy az időben előrehaladva egyre radikálisabban büntetik a menedzsereket: a rendszerváltás idején még csak kétharmadára csökkentenék a jövedelmüket az igazságosság nevében, 1996-ban alig több mint felére, mára viszont már 40 százalékra. A másik általános trend, hogy a segéd munkások jövedelmét 2005-ig egyre erőteljesebben növelnék (ebben az évben már kétszeres az emelés mértéke), és csak a legutóbbi években van egy kis visszaesés a növelés mértékében. (Feltehető, hogy ez utóbbi a szakképzetlen fizikai munka napjainkban megfigyelhető leértékelődésével függ össze.)

Egy igazságosnak tartott jövedelemelosztási rendszer kialakítását azonban az is befolyásolja, hogy a válaszadók hol látják saját jövedelmi pozíciójukat a „tényleges” jövedelmi hierarchiában. Mielőtt ezt a hatást megvizsgálánk, érdemes végiggondolnunk, hogy hogyan keletkezik az a jövedelmi skála, amelynek két végpontját a segéd munkásoknak és a menedzsereknek tulajdonított jövedelmek képezik. A válaszadó egyetlen tényadat, a saját jövedelme ismeretében határozza meg, hogy mekkorának látja a segéd munkások és a menedzserek jövedelmét.²² A menedzserek jövedelmét nyilvánvalóan magasabbra becsüli a saját jövedelménél (ez a válaszadók 99,7 százalékára igaz). Az azonban, hogy mekkorára becsüli a segéd munkások jövedelmét, sok mindentől függ. Ebben a becslésben szerepet játszik az, hogy miként látja a válaszadó a saját társadalmi pozícióját, a középosztály tagjának tekinti-e magát, vagy munkásnak, esetleg alsó osztálybelinek. E becslés attól is függ, hogy milyen társadalomkép él az illetőben, mekkorának látja a szegények és gazdagok arányát, egy kettészakadt társadalmat észlel-e, vagy számosságában jelentős középosztály létét feltételezi. Mostani elemzésünkben csak arra leszünk figyelmelemmel, hogy a jövedelmi hierarchiában elfoglalt saját pozíció a segéd munkásokéval azonos-e, vagy annál magasabb,²³ s ez a pozíció hogyan befolyásolja az igazságos jövedelmek meghatározását. Mivel a menedzsereket büntető szándék egyetemleges, csak arra kell figyelni, hogy a segéd munkásokhoz képest valóságosnak észlelt saját pozíció hogyan módosul egy igazságos elosztási rendszerben.

Azt már láttuk, hogy a rendszerváltás kezdetén az emberek átlagosan a saját jövedelmüket a segéd munkásokéval azonosnak látták, és ezen igazságos esetben sem kívántak változtatni.²⁴ 1996-ban már úgy gondolták, hogy saját jövedelmük átlagosan másfélszerese a segéd munkásokénak, és ezt az előnyt az igazságos elosztási rendszerben sem kívánták elveszíteni: mind a saját, mind a segéd munkások jövedelmét közel kétszeresére növelték. Az ezredforduló után viszont mindvégig alacsonyabbra becsülték a segéd munkások jövedelmét a sajátjukénál, de ez a fölény valamelyest csökkent (2008-ban már csak 1,2-szeres). Az egyenlősítő törekvések

viszont olyannyira erősödnek, hogy az emberek képesek mértéktartásra, amikor saját igazságosnak ítélt jövedelmüket meghatározzák: kisebb mértékben növelnék saját jövedelmüket, mint a segéd munkásokét. Tehát az ezredforduló után a szélsőségesen nagyra ítélt jövedelemgyenlőtlenségeket nem csak úgy mérsékelnék, hogy a menedzserek jövedelmét felére, majd 40 százalékra csökkentenék, hanem úgy is, hogy a legrosszabb helyzetben lévő segéd munkások jövedelmét jobban növelnék, mint a sajátjukat.

A fejezet elején ígért gondolatmenetet meg kell szakítanunk. Mielőtt megmutatnánk, hogy az igazságos jövedelemelosztási rendszer mögött milyen elosztási elvek és igazságossági ideológiák húzódnak meg, vizsgáljuk meg, hogy az eddig bemutatott, az átlagokkal jellemzett egyenlősítési törekvések valóban általánosak-e. Vajon nem találhatunk-e különböző újraelosztási stratégiákat, vajon tényleg általános-e a menedzsereket büntető szándék, vajon mindenkiben annyira erős-e az egyenlősítő szándék, hogy a rosszabb helyzetben lévőknek többet adna, mint saját magának? Ezekre a kérdésekre akkor tudunk válaszolni, ha megpróbálunk típusokat keresni. Ha ezek a típusok léteznek, akkor az általánosan érvényes képet árnyalhatjuk – ha a típusok kimutatása nem sikerül, akkor az eddig mondottakat általános érvényűnek kell tekintenünk.

A típusok keresése klaszterelemzéssel történik. A könnyebb érthetőség és a jövedelmek összevethetőségének kedvéért nem a forintban mért jövedelmeket, hanem az igazságos és tényleges jövedelmek arányát használjuk a típuskereséshez, és azt is figyelembe vesszük, hogy a válaszadó a saját jövedelméhez képest hogyan látja a segéd munkások jövedelmét.²⁵ Nem vettük figyelembe a menedzserjövedelmeket annak okán, hogy modellünkben a csökkentésükre irányuló szándék egységesnek bizonyult.²⁶

A típusok megerősítik azt a képet, amit a 2. táblázat alapján felvázoltunk. Az újraelosztás elképzelt igazságos rendszere valóban függ attól, hogy ki hogyan definiálja saját jövedelmi helyzetét a segéd munkásokéhoz képest (lásd Örkény–Liebig 1999). Az első típusba azok tartoznak, akik úgy gondolják, hogy jövedelmük alacsonyabb, mint egy szakképzetlen munkásé. Ők igazságos esetben saját jövedelmüket sokkal jobban növelnék, mint a segéd munkásokét. (A maguk jövedelmét több mint négyszeresére, a segéd munkásokét kétszeresére növelnék.) A második, legnépesebb csoport tagjai nem látnak különbséget a saját és a segéd munkások jövedelme között, és igazságos esetben a saját jövedelmüket éppen annyival növelnék, mint a segéd munkásokét. A növelés mértéke is sokkal visszafogottabb, mint az előző esetben, alig több mint 1,5-szörös. A harmadik típusban a saját jövedelmeket valamivel magasabbnak ítélik, mint a segéd munkásokét, és igazságos esetben a maguk jövedelmét kevésbé növelnék, mint a

22 A segéd munkásokra vonatkozó jövedelmebecslést természetesen ismeretkérdésnek is tekinthetjük. Adataink azonban azt bizonyítják, hogy a becslést befolyásolja a saját jövedelem nagysága, valamint az is, hogy a válaszadó hol helyezi el magát egy hierarchikus osztálystruktúrában, és mennyire elégedett a pozíciójával. Minél inkább középosztálybelinek tekinti magát a válaszadó, minél magasabb a saját jövedelme, és minél elégedettebb a társadalmi helyzetével, annál alacsonyabb jövedelmet tulajdonít a segéd munkásnak. Ez az összefüggés azonban nem túlságosan erős.

23 Természetesen olyanok is vannak, nem is kevesen, akik úgy gondolják, hogy még egy segéd munkásnál is kevesebbet keresnek, de pillanatnyilag az átlagos jövedelmeket hasonlítjuk össze. A cizelláltabb elemzés később következik.

24 A táblázatban látható különbségek nem szignifikánsak.

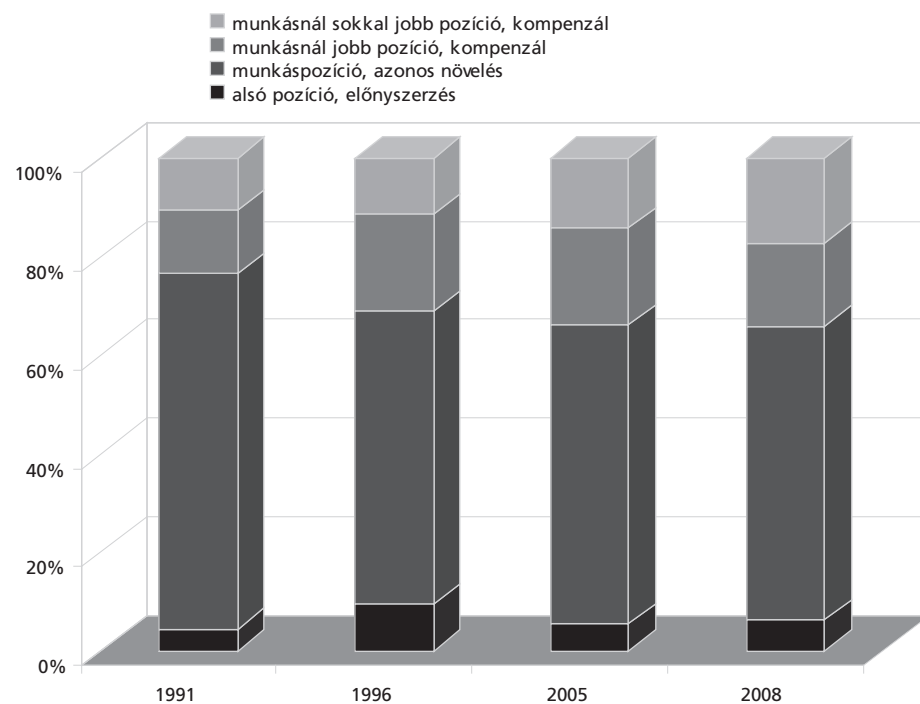
25 A típusokat tehát 3 klaszterképző változó mentén képeztük: a saját igazságosnak tartott és tényleges jövedelem hányadosa, a segéd munkás igazságosnak tartott és tényleges jövedelmének hányadosa, illetve a saját és a segéd munkás tényleges jövedelmének hányadosa. Ennyiben a típusokat a saját jövedelmi pozíció és a saját jövedelem, illetve a segéd munkás-jövedelmek növelési szándéka mentén képeztük.

26 Ezen büntető szándék egyetemes voltát az is igazolja, hogy ha a típuskeresés során a klaszterelemzésbe a menedzserek igazságos és tényleges jövedelmének hányadosát is beépítjük, ez a változó nem mutat szignifikáns eltéréseket a klaszterek között.

segédmunkásokét. Ez a csoport emelné legradikálisabban a segédmunkások jövedelmét (háromszorosára), de a sajátját is kétszeresére növelné. Végül a negyedik csoport tagjai magas jövedelmi kategóriába tartoznak, hiszen bevallásuk szerint 2,5-ször annyit keresnek, mint a segédmunkások. Igazságos esetben ezt a viszonylag magas jövedelmet is megemelnék 1,4-szeresére, de a munkásokkal bőkezűbben bánnának (az ő jövedelmüket 1,8-szeresére emelnék).

Jóllehet, típusaink markánsan különböznek a saját relatív jövedelmi helyzet megítélésében, és abban is, hogy hogyan hoznának létre egy igazságos jövedelemelosztási rendszert, egy dolog azonban mindegyik típusra jellemző: az egyenlősítő szándék. Mindegyik típus csökkenteni akarja a menedzserjövedelmeket, tehát ennek nincs szerepe abban, hogy igazságos esetben hogyan alakítanak a saját, illetve a segédmunkások jövedelmét. Ezen túl az egyenlősítő szándék abban is megnyilvánul, hogy ha a munkások jövedelmét a magukénál alacsonyabbnak vélik, akkor hajlandók lennének nekik magasabb jövedelmet adni, mint saját maguknak.

4. ábra: A tényleges és igazságos munkás- és saját jövedelmek tipológiája (évek szerint, százalék)

A négy típus aránya az időben alig változik. Csökken a jövedelem tekintetében önmagukat munkáspozíciókban látók aránya, és növekszik azoké, akik úgy vélik, hogy a munkásoknál többet vagy sokkal többet keresnek. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás első húsz éve – eltekintve attól, hogy a menedzserjövedelmeket egyre erőteljesebben szeretnék csökkenteni – nem sok változást hozott a tekintet-

ben, hogy hogyan képzelnek el az emberek egy igazságosabb jövedelemelosztási rendszert: csökkenteni kívánják a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

Hátravan még annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy felfedezhető-e elosztási elvek, illetve igazságossági ideológiák a bemutatott újraelosztási stratégiák mögött. Az előző fejezetekben már láttuk, hogy az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek között bizonyos konfuzitás figyelhető meg, és meglehetősen nehéz markáns és konzisztens gondolkodási struktúrákat kimutatni. Így semmiképp sincsenek felfokozott várakozásaink, amikor az újraelosztási típusok mögötti igazságossági elveket és ideológiákat keressük.

És valóban, a jövedelmek újraelosztó stratégiáinak mind a négy típusa szinte egyformán hajlik a meritokratikus és kompenzatorikus elvek elfogadására, és nincs közöttük különbség a tekintetben sem, hogy melyik igazságossági (az egalitáriánus, az individualista, illetve a méltányos meritokratikus) ideológiát preferálják. Mindebből arra is következtethetnénk, hogy az emberek, amikor – bár csak hipotetikusán – egy konkrét elosztási rendszert próbálnak igazságosabbá tenni, elszakadnak azoktól az általános elvektől és ideológiáktól, amelyeket amúgy magukénak vallanak.

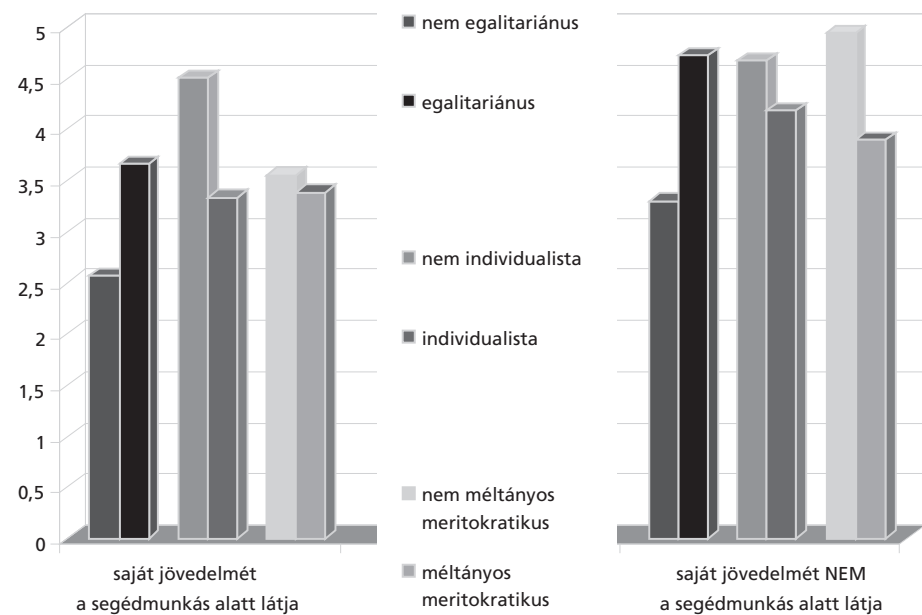
Ám mielőtt kijelentenék, hogy az emberek cselekedetei nem értékvezéreltek, fontoljuk meg azt, hogy az elosztási típusok úgy jöttek létre, hogy nem egyszerűen a menedzser és a segédmunkás közötti jövedelmkülönbség szabályozásával kellett létrehozni egy igazságosabb elosztást, hanem az emberek a saját jövedelmi pozíciójukat is számításba vették az eljárás során. Ennyiben tehát a tipológiánk mögött nagyon fontos személyes érdekmotívumok is működtek. Azt feltételezzük, hogy azok a válaszadók, akik saját jövedelmi helyzetüket rosszabbnak látják a segédmunkásokénál, nem képesek összekapcsolni az „elosztási gyakorlatot” sem az elosztási elvekkel, sem az igazságossági ideológiákkal. Azok viszont, akik a saját jövedelmi helyzetüket kedvezőbbnek látják a segédmunkásokénál, valamennyire képesek elvekben és ideológiákban gondolkodni, és ezeket átültetni az elosztási gyakorlatba. Adataink azt mutatják, hogy a segédmunkásoknál is kedvezőtlenebb helyzetben lévők valóban úgy alakítják ki az igazságosnak vélt jövedelemelosztás rendszerét, hogy az semmiféle kapcsolatban nincs az általuk vallott igazságossági elvekkel és ideológiákkal. Ennek az önmagát rossz anyagi helyzetben látó csoportnak a tagjai nem képesek racionális döntést hozni, amikor az igazságos jövedelemelosztási rendszer két szélső pontját kell kijelölniük. Mondhatjuk, hogy ennek az „irracionalis” viselkedésnek kézenfekvő a magyarázata: a csoport többsége nem részese a munkaerőpiacnak, részben mert nyugdíjas, vagy mert munkanélküli. Ennyiben tehát sokkal ködösebb kép élhet bennük akár a tényleges, akár az igazságos jövedelmi egyenlőtlenségekről.

Az önmagát rossz anyagi helyzetben látó csoport *aktív* tagjai viszont már értékvezérelten alakítják ki az igazságosnak tartott jövedelemelosztás rendszerét, éppen úgy, mint azok, akik anyagi helyzetüket kedvezőbbnek látják. Úgy tűnik tehát, hogy amikor az igazságossági elvek és az „elosztási gyakorlat” kapcsolatát keressük, nem csak arra kell tekintettel lennünk, hogy az emberek hogyan látják saját

relatív jövedelmi helyzetüket, hanem arra is, hogy részvevői-e a munkaerőpiacnak. A munkaerőpiac résztvevői közül azok, akik az etatista-egalitáriánus ideológia hívei, erőteljesen csökkentenék a jövedelmi egyenlőtlenségeket, a menedzserjöveldelmek radikális csökkentésével és a munkásjöveldelmek növelésével zárják a jövedelemollót. Erre az egyenlőtlenségcsökkentésre annál kevésbé hajlanak az emberek, minél inkább vallják az egyéni teljesítmény fontosságát (individualista álláspont). A méltányos meritokratizmus híveiben is kisebb az egyenlősítő törekvés.

Az egyes igazságossági ideológiák elfogadása-elutasítása különböző mértékben hat a jövedelemelosztás gyakorlatára, és annak is fontos szerepe van, hogy a válaszadók milyenek látják saját jövedelmi helyzetüket a segéd munkásokéhoz képest. Az 5. ábrán láthatjuk az egyes ideológiai profilok és a saját jövedelmi helyzet értékelésének hatását az egyenlősítő törekvésekre.²⁷

5. ábra: Mekkora csökkentenék az emberek igazságos esetben a jövedelmi ollót attól függően, hogy milyen igazságossági ideológiát vallanak magukénak?²⁸

Az 5. ábrán látjuk, hogy az etatista egalitáriánus ideológia az egyenlőtlenségek radikális csökkentésére, az individualizmus és a méltányos meritokratizmus pedig kisebb mértékű egyenlősítésre sarkall. Másrészt az is kitűnik, hogy a kedvezőbbnek ítélt saját jövedelmi helyzet fokozottabb egyenlősítési törekvésekkel

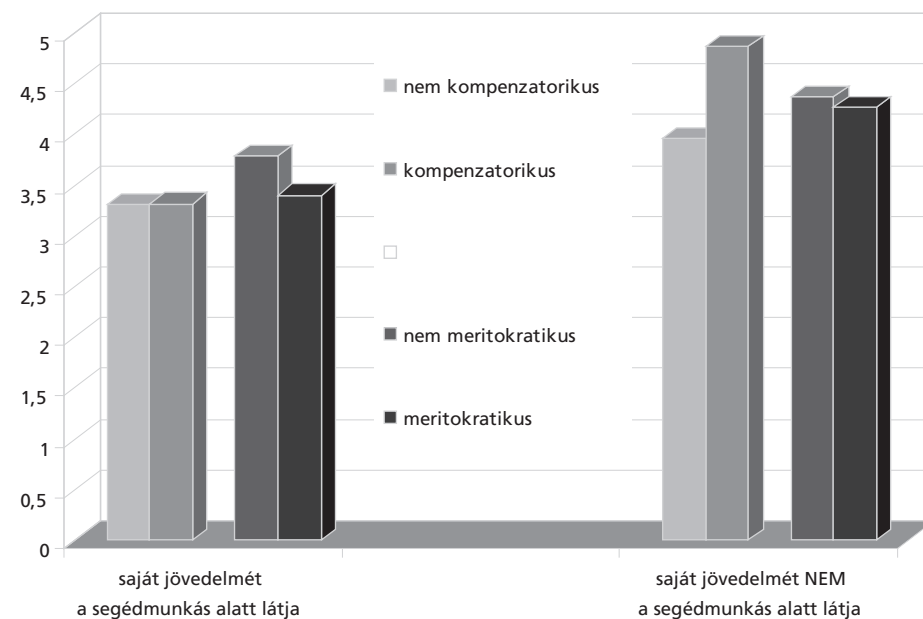
²⁷ Azoknak az aránya, akik a ténylegesnél nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségeket tartanának igazságosnak, 2 százalék alatt van.

²⁸ Az adatok csak az aktív keresőkre vonatkoznak. Az ábra függőleges tengelye egy olyan mérőszám, amely az észlelt jövedelmi egyenlőtlenségek (a menedzser- és segéd munkás-jöveldelmek hányadosa) és az igazságosnak ítélt jövedelmi egyenlőtlenségek hányadosa. Minél nagyobb ez a mérőszám, annál radikálisabb egyenlőtlenségcsökkentést fejez ki.

jár együtt. Itt azonban nem az egalitarianizmus fokozottabb jelenlétéről van szó, hanem arról, hogy a kedvezőbb jövedelmi helyzetben lévők adakozóbbak – vagy másképpen fogalmazva, megtehetik, hogy adakozóbbak legyenek – és szolidárisabbak a rossz helyzetben lévő segéd munkásokkal, és az ő érdekükben zárják erőteljesebben a jövedelmi ollót.

Még hátravan a jövedelemelosztási elvek és a „gyakorlat” összevetése. Feltételezhetnénk, hogy az igazságos jövedelemelosztási elvek az ideológiákhoz képest inkább összefüggnek azzal, hogy hogyan osztanak el igazságos esetben a munkás- és menedzserjöveldelmeket. Másfelől, érdemes emlékeztetnünkbe idézni a jövedelemelosztási elvekben megmutató konfuzitást, amelyet azzal a jövedelemhosszúsággal magyaráztunk, ami oda vezet, hogy az emberek mind a kompenzatorikus, mind a meritokratikus szempontokat képesek preferálni annak érdekében, hogy több jövedelemhez jussanak. A 6. ábra azt mutatja, hogy ez a konfuzitás alaposan legyengíti az igazságossági elvek hatását a jövedelemelosztási gyakorlatra.

6. ábra: Mekkora csökkentenék az emberek igazságos esetben a jövedelmi ollót attól függően, hogy milyen jövedelemelosztási elveket preferálnak?²⁹

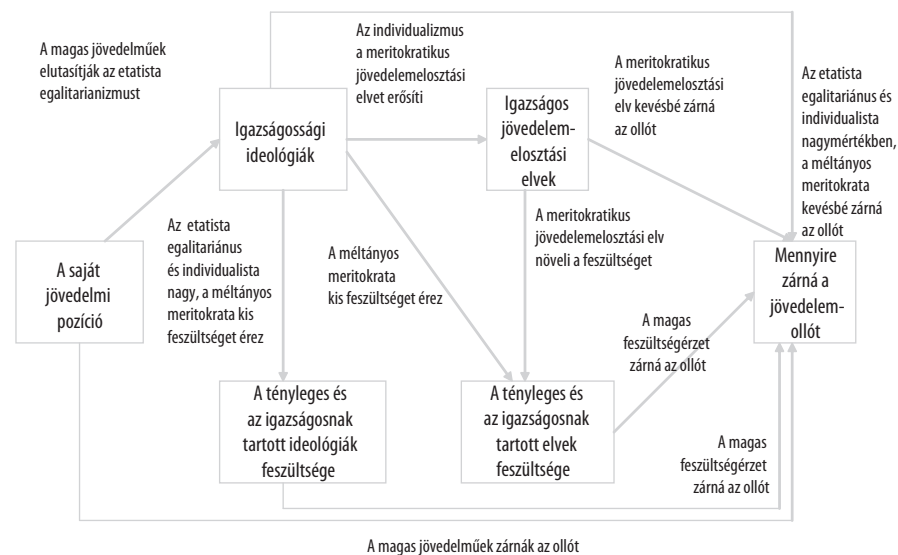
Az alacsony saját jövedelemmel rendelkezők esetében az elosztási elveknek semmiféle hatásuk nincs arra, hogy igazságos esetben mekkora jövedelmet adnának a menedzsereknek, illetve a segéd munkásoknak. Sőt ezek az alacsony jövedelműek éppen akkor jövedelemollót tartanának igazságosnak akkor is, ha

²⁹ Az adatok csak az aktív keresőkre vonatkoznak. Az ábra függőleges tengelye egy olyan mérőszám, amely az észlelt jövedelmi egyenlőtlenségek (a menedzser- és segéd munkás-jöveldelmek hányadosa) és az igazságosnak ítélt jövedelmi egyenlőtlenségek hányadosa. Minél nagyobb ez a mérőszám, annál radikálisabb egyenlőtlenségcsökkentést fejez ki.

a kompenzatorikus elveket preferálják, és akkor is, ha a meritokratikus elosztási elveket részesítik előnyben.³⁰ A (segédmunkásokénál) magasabb saját jövedelem csak a kompenzatorikus elvek elfogadása-elutasítása mentén produkál különbségeket az igazságosnak tartott jövedelmi olló tekintetében. Azok, akik a jövedelemelosztásban hajlanak a kompenzatorikus elvek elfogadására, inkább zárják a jövedelmi ollót, mint azok, akik nem fogadják el ezeket az elveket. A teljesítményalapú elosztást elfogadók és elutasítók között nincs különbség: mindkét csoport ugyanolyan mértékben csökkentené a jövedelemkülönbségeket.

A 7. ábra összességében az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek, illetve a jövedelemelosztási gyakorlat kapcsolatát mutatja be.³¹ A modellben nemcsak a saját jövedelmi pozíció, az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek, valamint a jövedelemolló csökkentésére irányuló szándék erőssége szerepel, hanem az a fajta feszültség is, amit a ténylegesen érvényesülő, valamint a kívánatosnak tartott ideológiák és elvek között éreznek az emberek.

7. ábra: Az ideológiák, a jövedelemelosztási elvek és a gyakorlat kapcsolata

A relatíve kedvező jövedelmi helyzet az egyenlítő ideológiák elutasításával jár együtt, de ezenkívül nem veszik el a szegények iránti szolidaritás. A jövedelemkülönbségeket úgy kívánja csökkenteni, hogy a legalacsonyabb jövedelmeket felemelje (miközben természetesen ez a csoport is büntetné a menedzsereket). Az egyéni érdem jutalmazásán alapuló ideológiák és jövedelemelosztási elvek a jövedelmi olló mérsékeltebb zárását valósítanák meg. Ha viszont ezeket az attitűdöket áthatja egyfajta feszültség, akkor sokkal inkább csökkentenék a jövedelmi

egyenlőtlenségeket, azaz zárják az ollót. A modellből az is leolvasható, hogy a méltányos meritokratikus álláspont hívei sokkal harmonikusabban látják az elosztási viszonyokat: nem érznek nagy feszültségeket a valóságban érvényesülő és a kívánatosnak tartott ideológiák és elosztási elvek között.

Társadalomkép és igazságossági ítéletek

Az előző fejezet egyértelműen bizonyította, hogy Magyarországon a rendszerváltás után az emberek egyre nagyobb mértékben vágnak arra, hogy az egyenlőtlenségek csökkenjenek. Ám miközben egyre erőteljesebben kívánták csökkenteni a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek közötti különbségeket, valamelyest hozzá is szoktak a fennálló jövedelmi egyenlőtlenségekhez. Mindezek figyelembevételével logikusnak tűnik a kérdés, hogy milyennek látják Magyarországon az emberek a társadalmi egyenlőtlenségeket, pontosabban fogalmazva: milyen társadalomkép él az emberekben, amikor a szegények, a középosztálybeliek és a gazdagok arányáról formálnak véleményt? (Örkény és Székelyi 1999). Vajon az időben egyre növekvő egyenlőtlenségek elfogadása és az ezen egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló szándék módosítja-e a társadalmi hierarchiáról való elképzeléseket, és mindez milyen hatással van a társadalmi igazságosságról vallott elképzelésekre? A kérdés megválaszolásához érdemes rekonstruálnunk az emberek fejében élő társadalomképet.

Amikor az emberek a gazdagság vagy szegénység mértékéről formálnak véleményt, becsléseik mögött akaratlanul is megjelenik egy markáns társadalomkép. Bár az említett fogalmak elég bizonytalan jelentéssel bírnak, és joggal kritizálható, amikor a szociológus erről kérdezi az embereket, a fogalmak mögött mégis felsejlik egy kép arról, hogy mennyire tartják az embereket a társadalmat polarizálnak vagy éppen homogénnek, mekkora társadalmi különbségeket vélelmeznek a különböző társadalmi csoportok között, és milyen kép él bennük a társadalom tagoltságáról. A köznapit tapasztalat is igazolhatja, hogy vannak, akikben egyfajta elitista kép él a világról, egy szűk kisebbséggel a társadalmi hierarchia csúcán. Mások éppen a leszakadt széles tömegekkel látják jól leírhatónak társadalmukat. Napjainkban pedig egyre elfogadottabb egy közepesen kiterjedt középosztályi társadalom víziója. A 90-es évek elején az e témában zajló kutatások arra a megállapításra jutottak, hogy régebben, amikor komoly társadalmi szakadék választotta el a különböző csoportokat egymástól, főképp egy elitista társadalomkép dominálta a közgondolkodást. A közelmúlt viszont jelentős mértékben átírta ezt a képet, és a felerősödő középosztályosodással, valamint ezzel összefüggésben a társadalmi távolságok csökkenésével egy sokkal egalitáriánusabb vízió vált elfogadottá (Evans és Jonathan és Kolosi 1992).

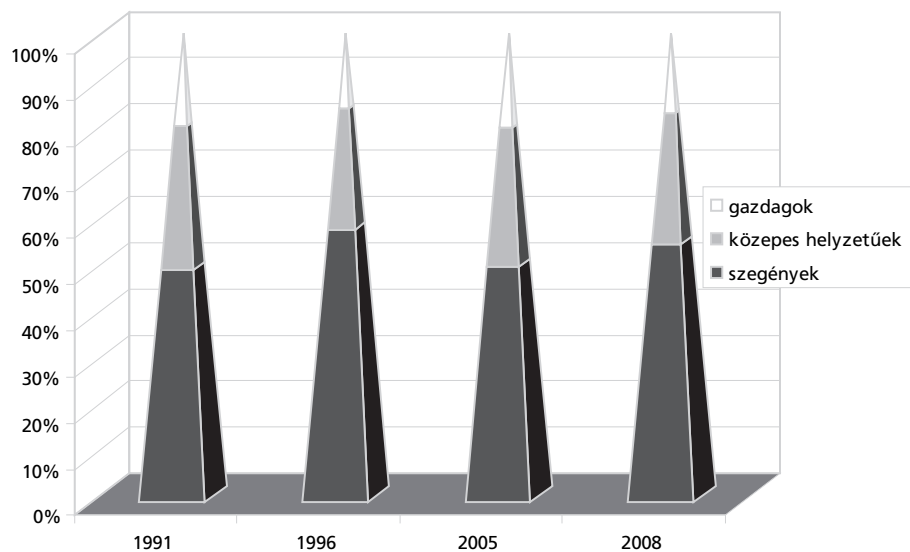
Magyarországon az emberek szerint a rendszerváltás óta általánosságban egy piramist idéző társadalomkép a jellemző. A közvélemény úgy látja, hogy a társadalomnak több mint a fele szegénynek mondható, 16–20 százalék tekinthető gazdagnak, és ennek megfelelően egy sovány, egynegyed rész körüli a közép-

³⁰ Az ábrán látható különbségek nem szignifikánsak.

³¹ Fontos megjegyezni azonban, hogy modellünk az aktív keresőkre szűkül, a valamennyi válaszadót tartalmazó modell konfuzitása olyan mértékű, hogy belőle értelmezhető összefüggések nem olvashatók ki.

osztály. Ennek a képnek megfelelően rendkívül nagy mértékű egyenlőtlenségeket láttak az emberek már a rendszerváltás elején, és ez nem változott napjainkra sem. A statisztikai adatok azonban azt bizonyítják, hogy Magyarországon a szegények aránya jóval kisebb, hiszen még az erre vonatkozó kutatások legpesszimistább becslései (Szívós-Tóth 2008) is – és ez a vizsgált időszak egészére érvényes – legfeljebb 30 százalékra teszik a szegények arányát. A 8. ábrán látható társadalomkép kapcsán két kérdés is megválaszolásra vár. Az egyik az, hogy az emberek vajon miért becsülik felül ilyen szisztematikusan a szegények arányát, a másik pedig az, hogy az elmúlt két évtizedben lezajlott jelentős társadalmi változások miért nem hagytak nyomot az egyenlőtlenségek percepcióján.

8. ábra: A háromosztatú társadalomkép megítélése a különböző vizsgálati időpontokban (százalék)

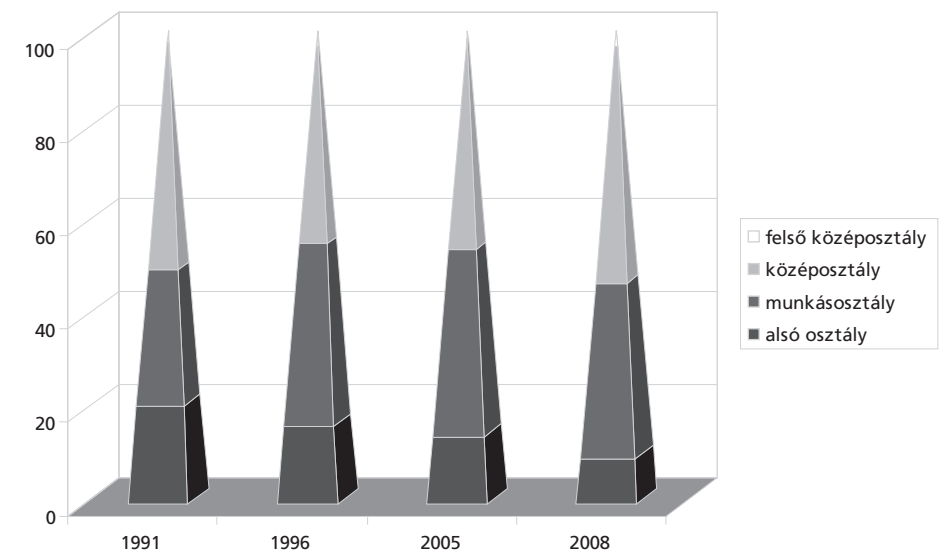
Az első kérdés megválaszolása empirikus kutatásunk keretein belül igencsak nehéz. Tudnunk kell, hogy az a tény, hogy az emberek a négy vizsgálati időpontban átlagosan a társadalom 50 százalékát látják szegénynek, elfedi a becslések különbségeit. Az emberek nagyon is különböznek abban, hogy kevés vagy sok szegényt tételeznek, és így lehetőség is nyílik arra, hogy megpróbáljuk megmagyarázni az eltérő szegénységbecslések okait. Ez a magyarázat azonban még korántsem tesz képessé bennünket arra, hogy az eredetileg feltett kérdésre válaszoljunk, nevezetesen, hogy miért nem változott a társadalomkép az elmúlt húsz évben.

Segít bennünket viszont a válasz megtalálásában, ha megvizsgáljuk, hogy az emberek saját magukat hová helyezik el egy képzeletbeli társadalmi hierarchiában. A 9. ábra ugyan egy négyosztatú társadalomképet³² tükröz, az azonban jól

32 A szubjektív státust a nemzetközi összehasonlító kutatás egységes kérdőívében úgy kérdezték, hogy segítségével nem hozható létre olyan háromosztatú társadalomkép, mint amilyenre a szegénység és gazdagság kérdése esetében lehetőségünk volt.

látszik, hogy az időben előrehaladva az emberek egyre kisebb hányada tekinti magát alacsony osztálybelinek, viszont 2005-ig egyre többen és többen a munkásosztályhoz tartozónak vallják magukat, majd a legutóbbi időben egyre többen sorolják magukat a középosztályba. E szubjektív osztályhelyzet alapján kirajzolódó társadalomkép egyértelműen azt mutatja, hogy az időben előrehaladva az emberek csökkenő szegénységet és „kövéredő” középosztályt vélelmeznek. Ha ezt a tény is figyelembe vesszük, amikor a társadalomképnek a 8. ábrán bemutatott változatlanóságát akarjuk megfejteni, arra kell gyanakodnunk, hogy az emberek patterneket gondolkodnak, amikor a szegénység vagy a gazdagság mértékéről tesznek becsléseket. Húsz éven át mást sem hallottunk, mint hogy a rendszerváltás óriási mértékű szegénységet szült, és a hétköznapokban magunk is megtapasztalhattuk, hogy a szegénység láthatóvá vált. Feltételezésünk szerint ez nem egyszerűen arra indítja az embereket, hogy szisztematikusan felülbecsüljék a szegények arányát, hanem arra is, hogy időben változatlanul ugyanolyan felülbecslést adjanak a szegények arányára.³³

9. ábra: A szubjektív négyosztatú társadalmi helyzet változása a vizsgálati időpontokban (százalék)

Könnyebb helyzetben vagyunk akkor, amikor arra keressük a választ, hogy mitől függ, mekkorára becsülik az emberek a szegények arányát. A 90-es években az emberek (háromosztatú) társadalomképét nem a jövedelemelosztásban tapasztalt egyenlőtlenségek határozták meg, hanem az, hogy ki hová helyezte magát a társadalmi hierarchiában (négyosztatú osztálystruktúrában, lásd 9. ábra). Míg a rendszerváltás

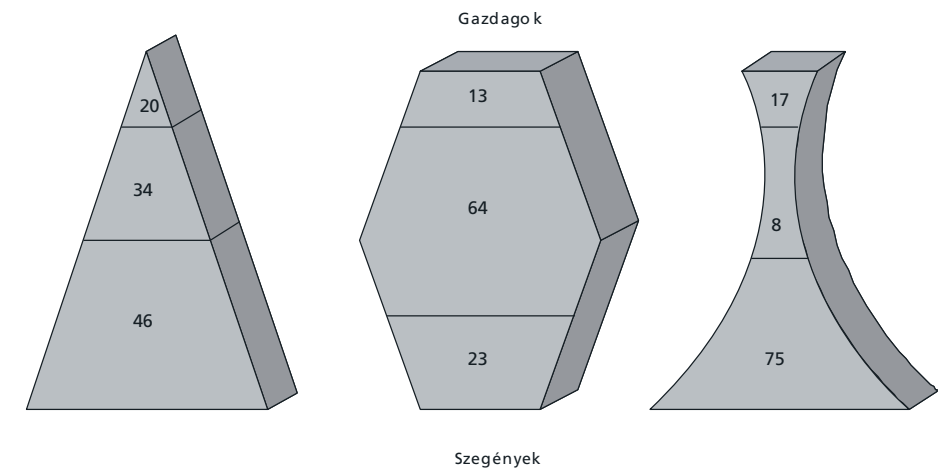
33 Már más vizsgálatunkban is tapasztaltunk hasonló jelenséget. Például a Kárpát-medencében folytatott kutatásunkban figyeltük meg, hogy a határon túli magyarok etnocentrizmusa vagy kompetencia-főlényérzete egyáltalán nem függött tényleges társadalmi pozíciójuktól. Ezekben a kérdésekben a válaszadók rögzült beállítódásainak, attitűdjüknek adtak hangot, ami sem a szociodemográfiai, sem az anyagi státusuktól nem függött, de még a különböző identitásmintázatokkal sem mutatott kapcsolódást. (Lásd Csepeli, Örkény és Székelyi 2002.)

utáni első évtizedben az volt jellemző, hogy minél alacsonyabb státusúnak ítélték saját magukat, annál hajlamosabbak voltak arra, hogy a társadalom nagy részét szegénynek minősítsék. Az ezredforduló után viszont a szubjektív osztályhelyzet mellett még egy tényező befolyásolta az emberek szegénységpercepcióját, és ez a tényező a saját jövedelem volt. Minél alacsonyabb volt az emberek keresete, annál magasabbra tették a szegények arányát. Azonban azt is látnunk kell, hogy a saját jövedelem közvetlen már a 90-es években is hatással volt az emberek társadalomképére. Azok, akik úgy gondolták, hogy a társadalomban elfoglalt relatív pozíciójukat (osztálypozíció) a keresetük határozza meg, alacsony kereset esetén alsó osztályba sorolták magukat, és magasra becsülték a szegények arányát. Ebben az időszakban azonban az emberek jó része szubjektív helyzetét nem csak a saját jövedelme alapján határozta meg, hanem egy sor más tényező alapján, amelybe minden bizonyosan beletartozott a felhalmozásuk mértéke, a lakásuk minősége vagy perspektívatudatuk. Ez a nézet az ezredforduló után megváltozott – azt is mondhatnánk, hogy az emberek szemlélete egyre anyagiasabbá vált, egyre inkább pénzben mérték a társadalmi helyzetet, és ennek alapján vizionálták a társadalmi szerkezetet. Az ezredfordulótól tehát az alacsony kereset már önmagában is hajlamosította az embereket, hogy sok szegényt lássanak maguk körül, és ezt csak tovább fokozta, ha úgy gondolták, hogy alacsony keresetük a társadalmi hierarchia aljára szorítja őket.

Ezt a társadalomképet nem csak az emberek saját jövedelmi pozíciója, de különféle értékviszáltsáaik is befolyásolták. Az etatista egalitáriánus ideológia hívei több, a méltányos meritokratikus nézeteket vallók viszont kevesebb szegényt látnak. Növeli a felülbecslést az a fajta feszültség is, amit az elvárt és a ténylegesnek hitt ideológiák és elvek terén tapasztalnak. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az elszegényedett és nagy egyenlőtlenségektől szabdalta társadalomkép azok fejében él, akik a társadalmi hierarchia alján érzik magukat, alacsony a jövedelmük, úgy vélik, hogy a társadalmi igazságosságot az egyenlőségre törekvéssel lehet megvalósítani, valamint, hogy nem a létező világok legjobbjában élnek. Ez azonban azt is jelenti, hogy létezniük kell ennél barátságosabb társadalomképeknek is. És valóban, ha a nagy állandóságot mutató, a 8. ábrán bemutatott háromszögletű társadalomkép mögött típusokat³⁴ keresünk, három különböző rajzolat is megmutatkozik. Láthatjuk egyrészt azt a típust, amiről eddig volt szó, azaz, amit egy kettészakadt társadalom víziója jellemez, és amelyben sok szegényt és kevés gazdagot egy nagyon sovány középosztály köt össze. De megmutatkozik egyrészt egy piramis alakú társadalomkép is, ahol egy robusztus alsó osztály mellett egy kisebb, de mégis jelentős középosztály és egy kicsi felső osztály található. Másrészt kitűnik egy hagymásodó alakzat is, viszonylag kevés szegénnyel és gazdaggal, és egy jelentős középréteggel.

34 A típusokat klaszterelemzés segítségével alakítottuk ki két változó, a szegények és a gazdagok becsült arányának segítségével.

10. ábra: A társadalomkép alakzatai, szegények, középosztálybeliek és gazdagok aránya (százalék)

Az igazságossági ideológiák és a jövedelemelosztási elvek, ha nem is erőteljesen, de hatást gyakorolnak³⁵ a társadalomkép típusának percepciójára. Annak esélye, hogy valaki a legszegregáltabb társadalomkép helyett egy piramis alakzatot vizionáljon, akkor nő meg, ha az illető nem fogadja el az egalitáriánus elosztási ideológiát, és ha nem érez feszültséget a valóságban érvényesülő igazságossági elvek és az ideáltipikusnak látottak között.

A szegregált társadalom víziójától a hagymásodó kép felé való elmozdulást az segíti, ha valaki kedvező jövedelmi helyzetben érzi magát, ha nem híve az etatista egalitáriánus elosztási ideológiának, és ha úgy látja, hogy a vágyott és az észlelt elosztási ideológiák és a jövedelemelosztási elvek harmóniában vannak egymással. Úgy tűnik tehát, hogy az erős középosztály észleléséhez nem elegendő az egalitáriánus ideológia elutasítása és a harmóniaérzet, mert ezek csupán a piramis alakú társadalomképig vezetnek el. A hagyma alakú (azaz erős középosztályi) társadalomkép víziójához az is szükséges, hogy valaki jövedelmi helyzetét tekintve már a munkások fölé helyezze magát.

A társadalomkép percepciója természetesen az igazságos jövedelemelosztás gyakorlatára is hatással van. A teljesen polarizált, szegregált társadalomképben gondolkodók magától értetődő módon nagyon radikálisan csökkentenék a jövedelemkülönbségeket, és ők azok, akik mindezt a menedzserjövedelmek radikális megnyirbálásával érnék el. Azok, akik hagyma alakúnak (erős középosztályúnak) látják a magyar társadalom szerkezetét, sokkal visszafogottabban csökkentenék a meglévő jövedelemkülönbségeket, és így bennük a menedzsereket büntető szándék is halványabb. A piramist idéző társadalomképhez tartozó elosztási stratégiák pedig az előbbi két típus között helyezkednek el.

35 A társadalomkép magyarázó modelljét multinomiális logisztikus regresszió segítségével építettük fel. A referenciacsoport a kettészakadt társadalomkép típusa volt.

Összefoglalás

Tanulmányunk gondolatmenete az igazságossági ideológiáktól – mint a társadalmi viszonyokat szabályozó elvek normatív megalapozásától – vezetett a jövedelemelosztási elvek hétköznapi világán keresztül az igazságos elosztás „gyakorlatához”. Elméletileg feltételeztük, hogy az igazságossági ideológiákat nemcsak értékorientációjuk mentén érdemes megkülönböztetni, hanem társadalmi beágyazottságuk mentén is. A tanulmány legnagyobb érdemének azt tartjuk, hogy e két dimenzió mentén megalkotott tipológiát az empirikus adatok is visszaigazolták. Az egész vizsgálati korszakban világosan kirajzolódott az individualista ideológia domináns szerepe és az etatista egalitáriánus ideológia fontossága, de figyelemre méltó a kiszolgáltatottságot tükröző fatalista nézet jelenléte is. Az egyéni érdekek és a társadalmi felelősség nehezen megvalósítható szintézisét, vagyis a méltányos meritokratizmus ideológiáját vallják a legkevésbé magukénak az emberek, jóllehet napjainkra valamelyest erősödött ezen ideológia népszerűsége is.

Feltételeztük, hogy amint a meglehetősen elvont igazságossági ideológiáktól közelítünk a konkrét jövedelemelosztási elvekhez, illetve az igazságosnak vélt jövedelemelosztás gyakorlatához, úgy válik egyre fontosabbá az érdekmotívum, szemben az értékvezérelt megfontolásokkal. Ez a feltételezésünk azonban legfeljebb részben igazolódott. Úgy gondoljuk, hogy a kívánatosnak tartott jövedelemelosztási elvek tartalmukra való tekintet nélküli általános elfogadottsága a kifejezetten érdekalapú jövedeleméhséggel magyarázható. Az érdekezérelt döntések a jövedelemelosztási gyakorlatban is tetten érhetők, amennyiben a nagyon alacsony jövedelműek sokkal radikálisabb jövedelememelést tartanak igazságosnak a maguk számára, mint a náluk kedvezőbb helyzetben lévő segédmunkások számára. A kedvezőbb jövedelmi helyzetben lévők viszont kisebb mértékben növelnék saját jövedelmüket, mint a segédmunkásokét, amiből úgy tűnik, hogy a jövedelemelosztási gyakorlatban az emberek jövedelmi pozíciója szabja meg, hogy az érdekeik vagy az értékeik nevében szabnák át a jövedelemelosztási rendszert. Érdekezéreltnek tűnhet az az egyetemlegesen érvényesülő büntető szándék is, ami a menedzsereket megfosztaná jövedelmük akár 60 százalékától is. A menedzserek megbüntetése azonban valójában „öncél”, hiszen a tőlük elvont jövedelem csupán egy részét osztanák el az emberek a segédmunkások között.³⁶ A jövedelemelosztás igazságosabbá tétele mögött ennyiben az érdek és az érdekmotívum is kimutatható, hiszen egyszerre munkál mögötte a gazdagok iránti irigység mint érdek, és a szegények iránti szolidaritás mint érték.

Az ideológiák, az elvek és a gyakorlat nehezen foglалható konzisztens gondolkodási rendszerbe. Kimutattuk azonban, hogy a konfuzitás elsősorban a munkaerőpiacról már kilépett vagy kiszorult emberek véleményének tudható be.

³⁶ Amikor az emberek újraosztják a jövedelmeket a segédmunkások és a menedzserek között, nem zéróösszegű játszmát játszanak. A menedzserektől elvont pénz egy részét ugyanis „veszni hagyják”, és nem osztják szét. Az emberek közel kétharmada a menedzserektől elvont pénz kevesebb mint felét adná oda a szakmunkásoknak, és a többit veszni hagyná. Az emberek mindössze egynegyed része hasznosítaná maradéktalanul a menedzserek büntetéséből származó pénzt, szétosztva az alacsony jövedelműek között.

A munkaerőpiac aktív résztvevői esetében viszont az igazságossági ideológiák befolyásolják, hogy vajon a meritokratikus vagy a kompenzatorikus jövedelemelosztási elveket preferálja valaki. Az ideológiák közvetlenül és az elosztási elveken keresztül is hatnak az igazságos jövedelemelosztás „gyakorlatára”. Azt is megmutattuk, hogy a meritokratikus ideológiák, akár egyéni meghatározottság (individualizmus), akár külső beágyazottság (méltányos meritokratizmus) jellemző rájuk, harmonikusabb világképet eredményeznek akkor is, ha a ténylegesen érvényesülő és a kívánatosnak tartott ideológiák és elosztási elvek közötti kisebb feszültségre gondolunk, és akkor is, ha a fennálló jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésének a mértékét tekintjük. És ez az ideológia az, ami egy lakhatóbb társadalomképet eredményez, amelyben nem éles szakadék választja el egymástól a társadalmi hierarchia szélső pontjain élőket, hanem egy nagy számosságú középosztály léte ígéri a felemelkedés lehetőségét.

ABSTRACT: Our paper aims to draw a mental map of Hungary from the perspective of how people think about social justice after the regime change in 1989. The empirical background of the analysis is a cross-sectional survey series called ISJP. Identical questionnaire based on empirical researches were carried out four times, in 1991, 1996, 2005 and 2008. This comparative survey provides a unique opportunity to reconstruct how people think about justice ideologies and social inequalities, about income distribution, and about public engagement in redistributing public goods. Our paper aims to reconstruct what people consider fair or unfair in Hungary, what justice principles organize their opinions, and whether they believe or not in a just world. The analysis first deals with the different justice ideologies, and examines how these profiles characterize public thinking, and how the different ideological profiles have changed over the past 20 years. Thereafter, we investigate the role of competing justice principles in the distribution of labor income and also we analyze, how people would like to change income inequalities, and what people consider as just income to the high and low-status occupations aiming to restore social justice. Finally, we deal with the question of extent to which peoples' view on social inequalities and the image of society are interconnected with the supported justice norms and the views on fair income distribution and just earnings.

Irodalom

- Arisztotelész (1971): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Magyar Helikon.
- Atkinson, A. B. (1970): „On the measurement of inequality”. *Journal of Economic Theory*, 2: 244–263.
- Atkinson, A. B. (1975): *The Economics of Inequality*. Oxford, London.
- Bozóki A. (2004): „A rendszerváltás tartalma és a demokrácia feladatai.” *Mozgó Világ*, 29. évfolyam, 1.
- Cohen, R. L. (1987). „Distributive Justice: Theory and Research”. *Social Justice Research*, 1: 19–40.
- Csepeli Gy., Örkény A. és Székelyi M. (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi Kiadó.

- Elster, J. (1995): The Empirical Study of Justice. In Miller, D., and Walzer, M. (eds.). *Pluralism, Justice, and Equality*. 81–98. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, M. D. R., Jonathan K. és Kolosi, T. (1992): „Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia.” *American Sociological Review*, 57 (augusztus), 461–482.
- Gál R. I. (2008): „A nyugdíjrendszer politikai kitettsége”. *Társadalmi Riport 2008*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 290–303. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I. és Gábos A. (2004): „Az intergenerációs közjavak termékenységének hatásai: magyarországi eredmények”. *Társadalmi Riport 2004*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 165–175. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I., Janky B., Simonovits A. és Tarcali G. (2002): „Újraelosztás teljes életpályák között a nyugdíjrendszerben”. *Társadalmi Riport 2002*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 303–308. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I., Simonovits A., Szabó M. és Tarcali G. (2000): „Korosztályi számlák”. *Társadalmi Riport 2000*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 433–459. Budapest: TÁRKI.
- Gál R. I., Törzsök Á., Medgyesi M. és Révész T. (2006): „Korosztályi elszámolás, 1992–2001”. *Társadalmi Riport 2006*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 229–237. Budapest: TÁRKI.
- Harcza I. és Tarján G. (2006): „A nemzedéki átörökítés hatása az életpályaesélyekre”. *Társadalmi Riport 2006*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 238–249. Budapest: TÁRKI.
- Jasso, G. (1978): „On the justice of earnings. A new specification of the justice evaluation function”. *American Journal of Sociology*, 83: 1398–1419.
- Jasso, G. (1999): „How much injustice is there in the world? Two new justice indexes”. *American Sociological Review*, 64: 133–168.
- Jasso, G. és Wegener, B. (1997): „Methods for empirical justice analysis. Part 1: Frameworks, models, and quantities”. *Social Justice Research*, 10: 393–430.
- Kluegel, J. R. és Mason, J. (2000) *Market Justice in Transition, in Marketing Democracy: Changing Opinion About Inequality and Politics in East Central Europe*. (Szerk. David S. Mason és mások). Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Kluegel, J. R. és Miyano, M. (1995): „Justice Beliefs and Support for the Welfare State in Advanced Capitalism”. In *Social Justice and Political Change* (szerk. James Kluegel és mások.) New York: Aldine de Gruyter.
- Kluegel, J. R. és Smith, E. R. (1986): *Beliefs About Inequality. American Views About What Is and What Ought to Be*. New York: Aldine.
- Kluegel, J. R., Mason, D. és Wegener, B. (eds.) (1995): *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: Aldine de Gruyter.
- Medgyesi M. (2002): „Nemzedékek közötti családi transzferek.” *Társadalmi Riport 2002*. (Szerk.: Kolosi Tamás és mások.) 325–335. Budapest: TÁRKI.
- Mikula, G. (1980): *Justice and Social Interaction*. Bern: Huber.
- Örkény A. és Székelyi M. (1999): „Igazságosság és társadalomkép”. *Századvég*, tél, 87–113.

- Örkény, A. és Székelyi, M. (2000): „Views on Social Inequality and the Role of the State: Posttransformation Trends in Eastern and Central Europe”. *Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2, 199–218.
- Örkény A. és Liebig S. (1999): „Normatív legitimitáció és igazságosság”. *Szociológiai Figyelő*, (1–2): 129–140.
- Örkény A. (1997): *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action*. New York: McGraw Hill.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sen, A. (2000): Social Justice and the Distribution of Income. In *Handbook of Income Distribution*. Volume 1. (Szerk. A. B. Atkinson és E. Bourguignon). 59–85. UK, Cambridge: University of Cambridge.
- Swift, A., Marshall, G., Burgoyne, B. és Routh, D. (1995): „Distributive Justice: Does it Matter What the People Think?” In *Social Justice and Political Change*. (Szerk. James Kluegel és mások.) New York: Aldine de Gruyter.
- Szívós P. és Tóth I. Gy. (szerk.) (2008): *Köz, teher, elosztás*. Budapest: TÁRKI.
- Walster, E. és Walster, G. W. (1975): „Equity and Social Justice”. *Journal of Social Issues*, 31: 21–43.
- Wegener, B. és Liebig, S. (1995): „Hierarchical and social closure conceptions of distributive social justice: A comparison of East and West Germany.” In *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. (Szerk. Kluegel, J. R. and Mason, D. and S., Wegener, B.). 263–284. New York: de Gruyter.
- Wegener, B. és Liebig, S. (2000): „Is the 'Inner Wall' Here to Stay? Justice Ideologies in Unified Germany.” *Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2, 177–197.
- Westen P. (1985): „The concept of equal opportunity”. *Ethics*, Vol. 95, No. 4, 837–850.